

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgement in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgement shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

=====

અનિલ રાય

વિ.

બિહાર રાજ્ય

ઓગસ્ટ ૬, ૨૦૦૧

[કે.ટી. થોમસ અને આર.પી. સેઠી, ન્યાયમૂર્તિઓ.]

ભારતનું બંધારણ—અનુચ્છેદ ૨૧, ૧૪૧ અને ૧૪૨—વડી અદાલત દ્વારા ચુકાદાઓના ઉચ્ચારણમાં વિલંબ—આ પ્રથા નિંદનીય ગણાવવામાં આવી—ચુકાદાઓનું ત્વરિત ઉચ્ચારણ થાય તે માટે માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યા—ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતા, ૧૯૭૩—કલમ ૩૫૩(૧).

ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતા—કલમ ૧૫૭—

પ્રથમ માહિતી અહેવાલ—વિલંબ વિના નોંધવામાં આવ્યો અને તપાસ શરૂ કરવામાં આવી—તેની નકલ વિસ્તારના મેજિસ્ટ્રેટને મોકલવામાં થયેલો વિલંબ —એવું ઠરાવવામાં આવ્યું કે તે ફરિયાદ પક્ષના મામલાને બગાડતો નથી— પ્રથમ માહિતી અહેવાલની પ્રામાણિકતા અંગે શંકા કરવી—દરેક વિલંબ નહીં, પરંતુ માત્ર અસાધારણ અને અસમજાયેલો વિલંબ—જો ફરિયાદ પક્ષ આવા વિલંબ માટે દબ અને વાજબી સ્પષ્ટીકરણ આપે તો વિલંબ ગોણ ગણાય છે.

પુરાવા અધિનિયમ ૧૮૭૨ :

સાક્ષીઓ—ની સાક્ષી—ફરિયાદમાં ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષીઓના નામો ઉલ્લેખિત નથી—તેની વિશ્વસનીયતા—એમ ઠરાવવામાં આવ્યું કે ફરિયાદનો હેતુ ફોજદારી કાયદાને ગતિમાં મૂકવાનો છે અને તેમાં તમામ સાક્ષીઓની વિગતો અથવા નામો આપવાની આવશ્યકતા નથી—અતએવ, માત્ર એટલા કારણે કે ફરિયાદમાં ફરિયાદ પક્ષના કેટલાક સાક્ષીઓના નામો ઉલ્લેખિત નહોતા, તેમની સાક્ષી અવિશ્વસનીય બની જતી નથી।

સાક્ષીઓ—વૈરભાવ ધરાવતા સાક્ષીઓ—તેમની વિશ્વસનીયતા અંગે—ઠરાવ્યું કે, જે સાક્ષ્ય અન્યથા વિશ્વાસપ્રેરક અને સગત હોય તેને માત્ર વૈરભાવના આધારે ફગાવી શકાય નહીં, ખાસ કરીને જ્યારે એવો વૈરભાવ ગુનાના આચરણ માટેનું પ્રેરક કારણ હોવાનું સાબિત થયેલું હોય.

ફરી ગયેલ સાક્ષી—આરોપીઓમાંના એકનું નામ ઉલ્લેખિત ન કરવા બદલ સાક્ષીને ફરિ ગયેલ જાહેર કરવામાં આવ્યો—નિર્ણય થયેલ કે, તેનાથી આવા સાક્ષીનું પુરાવું સંપૂર્ણપણે નષ્ટ થતું નથી—જો તેની સાક્ષી અન્ય વિશ્વસનીય પુરાવાથી સમર્થિત થતી હોય, તો તેના આધાર પર દોષસિદ્ધિ કરી શકાય.

દંડ સંહિતા—ધારા ૩૦૨/૧૪૯—લાગુ પડતાપણું—હત્યા—સામાન્ય હેતુ—મૃતક વ્યક્તિઓનું મૃત્યુ નિપજાવવા માટે ગેરકાયદેસર સભા હતી તેવો કોઈ પુરાવો નથી—એવું ઠરાવવામાં આવ્યું કે, આરોપીઓમાંથી દરેક વ્યક્તિ દ્વારા સામાન્ય હેતુની સહભાગિતા અને ઘટનામાં ભાગીદારી હકારાત્મક રીતે સાબિત કરવી આવશ્યક છે—એવું ઠરાવવામાં આવ્યું કે, હકીકતોના આધારે ધારા ૩૦૨/૧૪૯ હેઠળનો દોષારોપણ અને સજા ટકી શકતા નથી.

અપીલકર્તાઓ તેમજ અન્ય પાંચ વ્યક્તિઓ સામે ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૦૨ સહપઠિત કલમ ૧૪૯ હેઠળ તથા શસ્ત્ર અધિનિયમની કલમ ૨૭ હેઠળના ગુનાઓ બાબતે દંડાત્મક કાર્યવાહી ચલાવવામાં આવી હતી. ફરિયાદ પક્ષનો કેસ એવો હતો કે અપીલકર્તાઓએ અન્ય લોકો સાથે મળી ‘એલ’ અને ‘સી’ ની હત્યા કરવાની સામાન્ય મનસા આગળ વધારવા ગેરકાયદેસર ભેગી રચી હતી. ઘટનાની તારીખે જ્યારે ‘એલ’ પોતાના ઘરે પરત ફરી રહ્યો હતો ત્યારે આરોપીઓએ તેને પકડી રાખ્યો હતો. બૂમાબૂમ સાંભળતાં જ ‘એલ’ના કુટુંબના સભ્યો એટલે કે ‘સી’, પ્રોસિક્યુશન સાક્ષી ૧, ૩, ૫ અને ૬ ઘટના સ્થળે દોડી આવ્યા હતા. જ્યારે ‘એલ’ પોતાને છોડાવી લેવામાં સફળ થયો અને ભાગી

જવાનો પ્રયાસ કર્યો, ત્યારે એવે પોતાની રાઈફલથી તેના પર ગોળી ચલાવી હતી. ‘સી’ ઘટના સ્થળે પહોંચતા જ એરે પોતાની બંદૂકથી તેના પર ગોળી ચલાવી હતી. ‘એલ’ અને ‘સી’ બંનેનું સ્થળ પર જ અવસાન થયું હતું. આરોપીઓની ધરપકડ કરવામાં આવી હતી અને તેમના વિરુદ્ધ આરોપપત્ર દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું. નીચલી અદાલતે એવે અને એરને કલમ ૩૦૨ હેઠળ અને બાકીના આરોપીઓને ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૦૨ સહપઠિત કલમ ૧૪૯ હેઠળ દોષિત ઠેરવ્યા હતા. નીચલી અદાલતે તમામ આરોપીઓને શસ્ત્ર અધિનિયમની કલમ ૨૭ હેઠળ પણ દોષિત ઠેરવ્યા હતા. અપીલમાં, વડી અદાલતે એવેથી એવે સુધીની દોષિતતા અને સજા કાયમ રાખી હતી અને એટલે તથા એટને ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૦૨ સહપઠિત કલમ ૧૪૯ હેઠળના ગુનાઓમાંથી નિર્દોષ છૂટકારો આપ્યો હતો. એવે દ્વારા દાખલ કરાયેલ વિશેષ અનુમતિ અરજી તેની શરણાગતિનો પુરાવો રજૂ કરવામાં નિષ્ફળ જવાને કારણે આ અદાલતે ફગાવી દીધી હતી. પરંતુ ત્યારબાદ આ અદાલતના ધ્યાન પર લાવવામાં આવ્યું કે ઉક્ત આરોપીએ શરણાગતિ સ્વીકારી હતી અને તે જેલમાં બંધ હતો. દરમિયાન એવે અને એવેનું અવસાન થયું. તેમની દોષિતતા અને સજાથી વ્યથિત થઈ એરથી એવે હાલની અપીલો દાખલ કરી છે. હાલની અપીલોમાં, વડી અદાલતે દલીલો પૂર્ણ થયા પછી ચુકાદો માત્ર બે વર્ષ બાદ જ ઉચ્ચાર્યો હતો, અને તે પણ ત્યારે જ જ્યારે સંબંધિત ન્યાયાધીશોમાંથી એક તેમના વચનિવૃત્તિની તારીખે પહોંચી ગયા હતા.

અપીલકર્તાઓ તરફથી એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે અદાલતો દ્વારા જેઓ સાક્ષીઓ પર આધાર રાખવામાં આવ્યો હતો તેઓ આરોપી વ્યક્તિઓ પ્રત્યે ક્ષેપભાવ ધરાવતા હતા, તેથી તેમના નિવેદન પર મહત્વપૂર્ણ બાબતોમાં પુષ્ટિ વિના આધાર રાખી શકાય નહીં ; એફ.આઈ.આર.ની નકલ વિસ્તાર મેજિસ્ટ્રેટને મોકલવામાં વિલંબ થયો હતો; પી.ડબલ્યુ. ૬ ને પ્રત્યક્ષદર્શી સાક્ષી માનવામાં આવી શકતી નથી કારણ કે તેણીએ ઘટના જોઈ નથી; પી.ડબલ્યુ. ૧ અને ૫ ના નામ એફ.આઈ.આર.માં દર્શાવવામાં આવ્યા ન હોવાથી તેમના નિવેદન પર કોઈ આધાર રાખી શકાય નહીં; અને પી.ડબલ્યુ. ૧૨ ને વિરુદ્ધ સાક્ષી તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો તથા તેની જબાનીમાં તેણે એરનું નામ લીધું ન હોવાથી એર નિર્દોષ છૂટકારાનો હકદાર હતો.

અપીલોનો નિકાલ કરતા, અદાલતે

ધારણ કરવામાં આવ્યું : (પ્રતિ સેઠી, જે)

૧.૧. ન્યાય માત્ર કરવામાં જ આવવો જોઈએ એવું નહીં, પરંતુ તે કરવામાં આવ્યો છે એવું દેખાવું પણ જોઈએ. તેવી જ રીતે, જેમ મોડો પડેલો ન્યાય ન્યાયના ઈનકાર સમાન છે, તેમ રોકી રાખેલો ન્યાય તો તેનાથી પણ વધુ ખરાબ છે. ચુકાદો ઉચ્ચારવામાં થયેલો અતિશય, અસપષ્ટ અને બેદરકારીપૂર્ણ વિલંબ, દંડ પ્રક્રિયા સંહિતાની જોગવાઈઓ હેઠળ દોષિત ઠરાવવામાં આવેલા વ્યક્તિઓને અપાયેલ અપીલના અધિકારને હકીકતમાં નિષ્ફળ બનાવે છે એવો આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો છે. આવો વિલંબ માત્ર કાનૂની જોગવાઈઓના વિરુદ્ધ જ નથી, પરંતુ વાસ્તવમાં ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ ખાતરી આપવામાં

આવેલા વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યના અધિકારનું ઉલ્લંઘન પણ કરે છે. કોઈપણ એવી પ્રક્રિયા અથવા કાર્યપદ્ધતિ, જે વાજબી ઝડપથી ન્યાયનિર્ધારણ સુનિશ્ચિત કરતી નથી, તેને અન્યાયી ગણવામાં આવી છે. એવો અભિગમ "એક્ટસ ક્યુરીએ નેમિનેમ ગ્રાવાનિટ" નામના સિદ્ધાંતના વિરુદ્ધ હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું છે, જેનો અર્થ એવો થાય છે કે અદાલતનું કોઈ કૃત્ય કોઈને પણ હાનિકારક ન થવું જોઈએ. દેશમાં કેટલીક વડી અદાલતોમાં આવી પ્રથાનો પ્રચલન અને ભયાનક પરિસ્થિતિએ, આવા વિલંબનો વાદી જનતા ના અધિકારો પર શું પ્રભાવ પડે છે તે વિચારવાની આવશ્યકતા ઊભી કરી છે. ન્યાયાધીશોની અપૂરતી સંખ્યા, પાયાની સુવિધાઓની અછત, વકીલોની હડતાળ અને રાજ્યને આભારી પરિસ્થિતિઓને કારણે અપીલના નિકાલમાં થતો વિલંબ સમજણપાત્ર છે, પરંતુ જ્યારે ન્યાય વિતરણ પ્રણાલીમાં સહભાગિતાની સમગ્ર પ્રક્રિયા પૂર્ણ થઈ ગઈ હોય અને હવે માત્ર ચુકાદો ઉચ્ચારવાનો જ બાકી હોય, ત્યારે પક્ષકારોના અધિકારોના ન્યાયનિર્ધારણમાં વધુ વિલંબ માટે કોઈ કારણ સ્વીકાર્ય થઈ શકે નહીં, ખાસ કરીને ત્યારે જ્યારે તે તેમના બંધારણના ભાગ-૩ હેઠળ પ્રદાન કરાયેલા કોઈપણ અધિકારોને અસર કરતું હોય.

[૩૦૬-એફ, સી, ડી, ઈ,; ૩૦૭-એ, બી]

ભગવાન દાસ ફતેહ ચંદ દાસવાની વિ. એચ.પી.એ. ઇન્ટરનેશનલ અને અન્ય, ૧૨૦૦૦૧૨ એસ.સી.સી. ૧૩; હુસૈનારા ખાતૂન વિ. હોમ સેક્રેટરી, બિહાર રાજ્ય, ૧૧૯૮૦)૧ એસ.સી.સી. ૮૧; એ.આર. અંતુલાય વિ. આર.એસ. નાયક, ૧૧૯૯૨૧૧ એસ.સી.સી. ૨૨૫; કરતાર સિંહ વિ. પંજાબ રાજ્ય,

[૧૯૯૪૧ ૩ એસ.સી.સી. ૫૬૯; રાજ દેવ શર્મા વિ. બિહાર રાજ્ય, [૧૯૯૮) ૭ એસ.સી.સી. ૫૦૭; રાજ દેવ શર્મા (૨) વિ. બિહાર રાજ્ય, [૧૯૯૯૧ ૭ એસ.સી.સી. ૬૦૪; અપ્તરી બી વિ. એમ.પી. રાજ્ય, ૧૨૦૦૧[૪ એસ.સી.સી. ૩૫૫ અને આર.સી. શર્મા વિ. ભારત સંઘ અને અન્ય, ૧૧૯૭૭૧ ૩ એસ.સી.સી. ૫૭૪, પર આધાર રાખવામાં આવ્યો.

સુરેન્દર નાથ સરકાર વિ. એમ્પરર, એ.આઈ.આર. (૧૯૪૨) કલકત્તા ૨૨૫; જગન્નાથ સિંહ અને અન્ય વિ. ફ્રાન્સિસ ખારિયા અને અન્ય, એ.આઈ.આર. (૧૯૪૮) પટના ૪૧૪ અને સોહાગિયા વિ. રામ બૃકાશ માહતો, (૧૯૬૧ બી.એલ્.જે.આર. ૨૮૨), નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો.

૧.૨. ચુકાદાઓના ઉચ્ચારણ અંગે વિધાનમંડળનો આશય ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતાની જોગવાઈઓમાંથી અનુમાનિત કરી શકાય છે. સંહિતાની કલમ ૩૫૩ની ઉપકલમ (૧)માં જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે મૂળ અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી કોઈપણ ફોજદારી અદાલતમાં ચાલતા દરેક વિચારણામાં ચુકાદો, વિચારણા પૂર્ણ થતાં તરત પછી ખુદ્દી અદાલતમાં ઉચ્ચારવામાં આવશે અથવા ત્યારબાદના એવા કોઈ સમય પર ઉચ્ચારવામાં આવશે, જેના માટે પક્ષકારો અથવા તેમના વકીલોને યોગ્ય નોટિસ આપવામાં આવશે. કલમ ૩૫૩માં ઉલ્લેખિત "ત્યારબાદનો એવો કોઈ સમય" શબ્દપ્રયોગનો આશય એવો છે કે ચુકાદો અયોગ્ય વિલંબ વિના આપવામાં આવવો જોઈએ, કારણ કે ચુકાદાના ઉચ્ચારણમાં વિલંબ કાનૂનના સિદ્ધાંતના વિરુદ્ધ છે. આવો ત્યારબાદનો સમય વધુમાં વધુ છ અઠવાડિયાની અવધિ સુધી જ લંબાવી શકાય અને કોઈ પણ

સંજોગોમાં તેનાથી વધુ નહીં. દિવાની મામલાઓમાં ચુકાદાના ઉચ્ચારણને બે મહિનાથી વધુ જવા દેવું જોઈએ નહીં. (૩૦૮-સી, ડી, ઈ)

૧.૩. આ સત્ય છે કે, વડી અદાલતો માટે ચુકાદાના ઉચ્ચારણ માટેની કોઈ સમયમર્યાદા ન તો સિવિલ પ્રોસિજર કોડ હેઠળ અને ન તો ક્રિમિનલ પ્રોસિજર કોડ હેઠળ કલ્પવામાં આવી છે, પરંતુ ચુકાદાનું ઉચ્ચારણ ન્યાય વિતરણ પ્રણાલીનો એક ભાગ હોવાથી, તે વિલંબ વિના થવું આવશ્યક છે. ઝડપી ન્યાય સુનિશ્ચિત થાય તે માટે કાયદાની નીતિ અને હેતુ એવો છે કે સમાજની ઝડપી, નિષ્કલંક અને અપ્રદૂષિત ન્યાયની અપેક્ષાને પૂર્ણ કરવા પ્રયત્નો કરવાના રહે છે. કેટલીક વડી અદાલતોમાં પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં લેતા, ચુકાદાના ઉચ્ચારણ અંગે કેટલીક માર્ગદર્શિકાઓ આપવી યોગ્ય છે, જેઓ આ અદાલતના આદેશરૂપે સંબંધિત તમામ વ્યક્તિઓ દ્વારા અનુસરવામાં આવશે. હાલ માટે આવી માર્ગદર્શિકાઓ નીચે મુજબ છે:

(૧) વડી અદાલતોના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ રજિસ્ટ્રીને યોગ્ય દિશાનિર્દેશો જારી કરી શકે છે કે, એવા મામલામાં જેમાં ચુકાદો અનામત રાખવામાં આવ્યો હોય અને પછી ઉચ્ચારવામાં આવ્યો હોય, ચુકાદામાં એક કટાર ઉમેરવામાં આવે, જેમાં પ્રથમ પાનાં પર, કારણશીર્ષક પછી, ચુકાદો અનામત રાખ્યાની તારીખ અને તેનો ઉચ્ચાર કર્યાની તારીખ સંબંધિત અદાલતી અધિકારી દ્વારા અલગથી દર્શાવવામાં આવે.

(૨) કે વડી અદાલતોના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિઓએ, તેમના વહીવટી પક્ષે, વડી અદાલતોની વિવિધ ખંડપીઠોના અદાલતી અધિકારીઓ/રીડરોને તેવા

મુદ્દાઓમાં, જેમાં અનામત રાખાયેલા ચુકાદાઓ તે મહિનાની અવધિમાં ઉચ્ચારવામાં આવ્યા ન હોય, તેવા કેસોની યાદી દર મહિને રજૂ કરવાની દિશા આપવી જોઈએ.

(૩) દલીલો પૂર્ણ થયા પછી બે મહિનાની અવધિમાં ચુકાદો ઉચ્ચારવામાં આવ્યો નથી તેવું ધ્યાનમાં આવતા, સંબંધિત મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિએ સંબંધિત ખંડપીઠનું ધ્યાન બાકી રહેલા મામલા તરફ દોરવું જોઈએ. મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ, દલીલો પૂર્ણ થયાની તારીખથી છ અઠવાડિયાની અવધિમાં જેમા ચુકાદાઓ ઉચ્ચારવામાં આવ્યા ન હોય તેવા કેસોની યાદી વડી અદાલતના ન્યાયાધીશોમાં તેમની માહિતી માટે પ્રસિદ્ધ કરવાની ઇચ્છનીયતા અંગે પણ વિચાર કરી શકે. આવો સંદેશ ગોપનીય રીતે અને સીલબંદ આવરણમાં મોકલવામાં આવે.

(૪) જ્યારે ચુકાદો અનામત રાખ્યાની તારીખથી ત્રણ મહિનાની અંદર ઉચ્ચારવામાં ન આવ્યો હોય, ત્યારે કેસના પક્ષકારોમાંથી કોઈપણને વડી અદાલતમાં વહેલા ચુકાદા માટે પ્રાર્થના સાથે અરજીફરિયાદ દાખલ કરવાની મંજૂરી રહેશે. આવી અરજીફરિયાદ, જ્યારે અને જેમ દાખલ કરવામાં આવે, ત્યારે વચ્ચે આવતી રજાઓ બાદ કરતાં બે દિવસની અંદર સંબંધિત ખંડપીઠ સમક્ષ યાદીબદ્ધ કરવામાં આવશે.

(૫) જો કોઈપણ કારણસર ચુકાદો છ મહિનાની અવધિની અંદર ઉચ્ચારવામાં ન આવે, તો ઉક્ત યાદીના કોઈપણ પક્ષકારને તે મામલો પરત ખેંચી લેવા અને નવી દલીલો માટે તેને અન્ય કોઈ પીઠને સોંપી દેવા બાબતની પ્રાર્થના સાથે વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સમક્ષ અરજી કરવાની હકદારી રહેશે.

પરિસ્થિતિઓમાં મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિને યોગ્ય લાગે તેમ, ઉક્ત પ્રાર્થના મંજૂર કરવી અથવા અન્ય કોઈ આદેશ પસાર કરવો તેમના માટે ખુલ્લો રહેશે. [૩૦૮-ઈ, જી, એચ; ૩૦૯-એ-એચ]

૨. વૈરભાવ ઢિધારી હથિયાર છે, જે ગુનાહિત કૃત્ય માટે પ્રેરક કારણ પણ બની શકે છે અને આરોપિત વ્યક્તિઓને ખોટી રીતે ફસાવવાનો આધાર પણ બની શકે છે. વૈરભાવ ધરાવતા સાક્ષીઓના મામલામાં, તેમની સાક્ષી વિશ્વાસ ઉપજાવે છે કે નહીં અને વૈરભાવ અસ્તિત્વમાં હોવા છતાં સ્વીકાર્ય ગણાય છે કે નહીં, તે નિશ્ચિત કરવા માટે અદાલતોને તેમની સાક્ષીનું ચિંતાપૂર્વક અને અત્યંત સાવધાનીથી પરીક્ષણ કરવું જરૂરી છે. જ્યાં વૈરભાવ ગુનાના આચરણ માટેનું પ્રેરક કારણ હોવાનું સાબિત થાય છે, ત્યાં આરોપી એવો આગ્રહ કરી શકતો નથી કે ગુનાના પ્રેરક કારણનો પુરાવો હોવા છતાં વૈરભાવ ધરાવતા સાક્ષીઓ પર ભરોસો રાખવો જોઈએ નહીં. ઢિધારી હથિયાર સમાન કડવો વૈરભાવ ક્યારેક ખોટી સંડોવણી માટે કારણરૂપ બની શકે છે અથવા તો સાક્ષીઓમાં એવો દઢ અનુમાન અને મજબૂત વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરી શકે છે કે ગુનો અવશ્ય આરોપીએ જ કર્યો હશે. આરોપીની ગુનાના આચરણમાં સંડોવણી વિશે ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષીઓનું મૂલવણ કરતી વખતે આવી સંભાવના ધ્યાનમાં રાખવી આવશ્યક છે. પ્રત્યક્ષદર્શી સાક્ષીઓની સાક્ષી, જે અન્યથા વિશ્વસનીય અને સુસંગત હોય, તે માત્ર આ આધારે ફગાવી શકાતી નથી કે મૃતક પ્રત્યક્ષદર્શી સાક્ષીઓના સગા હતા અથવા અગાઉ આરોપી અને મૃતક અથવા સાક્ષીઓ વચ્ચે કેટલાક વિવાદો હતા. આરોપી અને સાક્ષીઓ વચ્ચેના વૈરભાવનું અસ્તિત્વ કેટલાક મામલાઓમાં એવી

સંભાવના ઊભી કરી શકે છે કે સાક્ષીઓ આરોપીઓમાંથી કેટલાકની ભૂમિકા વધારીને કહે અથવા વધુ વ્યક્તિઓને ગુનાના આચરણ માટે આરોપી તરીકે ગૂંથવાનો પ્રયત્ન કરે. આવી સંભાવનાનું નિર્ધારણ દરેક કેસના તથ્યોના આધારે કરવું આવશ્યક છે. તેમ છતાં, વર્તમાન કેસમાં માત્ર વૈરભાવનું અસ્તિત્વ, ખાસ કરીને જ્યારે તે ગુનાના આચરણ માટેના પ્રેરક કારણ તરીકે આક્ષેપિત કરવામાં આવ્યું હોય, ત્યારે પ્રત્યક્ષદર્શી સાક્ષીઓની સાક્ષી, જે અન્યથા સુસંગત અને વિશ્વસનીય હોય, તેને ફગાવવા અથવા નામંજૂર કરવા માટે આધાર બનાવી શકાય નહીં. [૩૧૩-સી, ડી, ઈ, એફ, જી]

૩. સંહિતાની ધારા ૧૫૭નો હેતુ એવો છે કે આવા સંજોય ગુનાની તપાસ અંગે મેજિસ્ટ્રેટને માહિતગાર રાખવામાં આવે, જેથી તે તપાસ પર નિયંત્રણ રાખી શકે અને જરૂરી જણાય તો ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની ધારા ૧૫૮ હેઠળ યોગ્ય દિશાનિર્દેશ આપી શકે. પરંતુ જ્યાં એ દર્શાવવામાં આવ્યું હોય કે એફ.આઈ.આર. હકીકતમાં કોઈ વિલંબ વિના નોંધવામાં આવી હતી અને એફ.આઈ.આર.ના આધારે તપાસ શરૂ કરવામાં આવી હતી, ત્યાં અહેવાલની નકલ મેજિસ્ટ્રેટને મોકલવામાં થયેલો વિલંબ માત્ર તેના આધારે એવો નિષ્કર્ષ ન્યાયસંગત ઠરી શકતો નથી કે તપાસ દૂષિત હતી અને ફરિયાદ પક્ષનો કેસ આધારહીન હતો. એફ.આઈ.આર.ની નકલ મેજિસ્ટ્રેટને મોકલવામાં થયેલો અસાધારણ વિલંબ એવો સંજોગ બની શકે છે, જેનાથી એવો વાજબી સંદેહ ઉપજે કે પ્રથમ માહિતી અહેવાલ દર્શાવેલ તારીખે નહીં પરંતુ પછીની તારીખે નોંધાયો હતો, જેથી ફરિયાદ પક્ષને ઘટનાનું વિકારિત વર્ણન ઉભું કરી તેમાં સુધારાઓ અને અલંકારિક

ઉમેરાઓ કરવાની પૂરતી મુદત મળી હોય. એફ.આઈ.આર.ની પ્રામાણિકતા અંગે શંકા ઉપજાવવા માટે ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની ધારા ૧૫૭ હેઠળ જે વિલંબનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે તે દરેક વિલંબ નથી, પરંતુ ફક્ત અસાધારણ અને બિનસમજાવટવાળો વિલંબ છે. તેમ છતાં, આરોપીને કોઈ હાનિ પહોંચતી ન હોય તેવી સ્થિતિમાં પોલીસ દ્વારા અહેવાલ રજૂ કરવામાં આવેલ ચૂકથી વિચારણા રદબાતલ થતી નથી. વર્તમાન કેસમાં, ઘટના પછી ૧૫ મિનિટની અંદર એફ.આઈ.આર. નોંધાઈ હતી એવું દર્શાવવામાં આવ્યું છે અને મોટા ભાગના આરોપીઓને તાત્કાલિક પકડી પાડવામાં આવ્યા હતા. આરોપી વ્યક્તિઓને ખોટી રીતે સંડોવવાની કોઈ શક્યતા દેખાતી નથી. હકીકતોના આધારે પણ નીચલી અદાલતોએ એફ.આઈ.આર.ની નકલ વિસ્તાર મેજિસ્ટ્રેટને મોકલવામાં કોઈ વિલંબ થયો હતો એવું માન્યું નથી. [૩૧૪-એફ, જી, એચ; ૩૧૫-એ, બી, સી, ડી]

પાલા સિંહ અને અન્ય એક વિ. પંજાબ રાજ્ય, એ.આઈ.આર. (૧૯૭૨) એસ.સી. ૨૬૭૯ અને સરવાળ સિંહ અને અન્યોએ વિ. પંજાબ રાજ્ય, એ.આઈ.આર. (૧૯૭૬) એસ.સી. ૨૩૦૪, પર આધાર રાખવામાં આવ્યો.

૪. એફ.આઈ.આર.નો હેતુ ફોજદારી કાયદાને ગતિમાં મૂકવાનો છે, જેના માટે ઘટનાને જોયેલા તમામ સાક્ષીઓની વિગતો અથવા તેમના નામોની જરૂર પડતી નથી. પ્રથમ માહિતી અહેવાલ નોંધાવનાર વ્યક્તિએ બનેલી દરેક હકીકતનું વિગતવાર વર્ણન આપવું આવશ્યક નથી. આ બાબત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે પી.ડબલ્યુ.૬, જેના પતિની હત્યા કરવામાં આવી હતી, એફ.આઈ.આર.

નોંધાવતી વેળાએ અતિશય વ્યથિત અવસ્થામાં હોવી જોઈએ અને તેવી માનસિક ચાતનાની સ્થિતિમાં તે ઘટનાને જોયેલા સાક્ષીઓના નામો સંબંધિત વિગતો આપી શકી ન હોય. નીચેની અદાલતોએ તમામ પ્રત્યક્ષદર્શી સાક્ષીઓની હાજરી સ્વીકારી છે અને ભિન્ન દષ્ટિકોણ અપનાવવાનો કોઈ કારણ નથી, ખાસ કરીને જ્યારે આ હકીકતનો પ્રશ્ન છે જેની બંને હકીકત આધારિત અદાલતોએ સંપૂર્ણ નોંધ લીધી હતી અને તેમ છતાં અદાલતોએ પી.ડબલ્યુ. ૧ અને ૫ ની સાક્ષી પર વિશ્વાસ મૂક્યો હતો. અપીલકર્તાનો એવો કેસ નથી કે આરોપી વ્યક્તિઓના નામો એફ.આઈ.આર.માં દર્શાવવામાં આવ્યા ન હતા. અપીલકર્તાનો એવો પણ કેસ નથી કે ઉપરોક્ત સાક્ષીઓના ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતાની કલમ ૧૬૧ હેઠળના નિવેદનો તપાસ એજન્સી દ્વારા તરત જ નોંધવામાં આવ્યા ન હતા. પી.ડબલ્યુ. ૧ અને ૫ ના નામો એફ.આઈ.આર.માં દર્શાવવામાં આવ્યા નથી એટલા માટે તેમની સાક્ષી પર કોઈ ભરોસો મૂકી શકાય નહીં એવી રજૂઆત અતિ દૂરાવિષ્ટ અને કોઈ તત્ત્વ વિનાની છે. [૩૧૭-ડી, ઈ, એફ, જી]

૫. આ રજૂઆતમાં કોઈ જ સાર નથી કે પી.ડબલ્યુ.જે.૧૨ને વિરુદ્ધ વલણ ધરાવતો જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો અને તેણે એરનું નામ લીધું ન હોવાથી એર વિરુદ્ધ ફરિયાદ પક્ષનો કેસ સફળ થઈ શક્યો ન હોત. માત્ર એટલા કારણે કે અદાલતે સરકારી વકીલને પોતાના જ સાક્ષીને વિરુદ્ધ વલણ ધરાવતો જાહેર કરીને તેની જિરહ કરવાની પરવાનગી આપી હતી, તેવા સાક્ષીનું સાક્ષ્ય સંપૂર્ણપણે મટી જતું નથી. એવું સાક્ષ્ય નીચલી અદાલતમાં સ્વીકાર્ય રહે છે અને જો અન્ય વિશ્વસનીય પુરાવાથી તેની પુષ્ટિ થતી હોય તો તેના નિવેદનના આધાર

પર દોષારોપણ કરવા કાયદાકીય રીતે કોઈ પ્રતિબંધ નથી. હાલના મામલે પી.ડબલ્યુ. ૧૨એ એરની હાજરીનો ઉલ્લેખ કર્યો ન હતો, જેના કારણે તેને વિરુદ્ધ વલણ ધરાવતો જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો. તેની જિરહમાં તેણે સ્વીકાર્યું હતું કે મૃતક જ્યાં પડી ગયો હતો તે સ્થળ પરથી લોહીલુહાણ માટી કબજે લેવામાં આવી હતી. ઘટના બની હતી અને ઘટનાની તારીખે બે વ્યક્તિઓનાં મૃત્યુ થયાં હતાં, તે બાબત પી.ડબલ્યુ.૧૨એ પણ સ્વીકારી છે. તેથી, માત્ર એટલા માટે કે પી.ડબલ્યુ. ૧૨એ એરનું નામ લીધું નથી, તેને નિર્દોષ છૂટકારો મેળવવાનો હકદાર ગણવાનો કોઈ કારણ નથી. (૩૧૭-એચ; ૩૧૮-એ, સી, ડી, ઈ)

૬. ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૧૪૯ નો પ્રયોગ ત્યારે સુધી અત્યંત અસુરક્ષિત ગણાય, જ્યાં સુધી હકારાત્મક રીતે સાબિત ન થાય કે દરેક આરોપીએ સામાન્ય હેતુ વહેંચ્યો હતો અને તે મુજબ ઘટનામાં ભાગ લીધો હતો. જ્યાં ફરિયાદ પક્ષ ગેરકાયદેસર ભેગામાં રહેલા તમામ સભ્યો દ્વારા સામાન્ય હેતુના વહેંચાણનું અસ્તિત્વ સાબિત કરવામાં નિષ્ફળ જાય છે, ત્યાં મૃતકના મૃત્યુનું કારણ ન બનેલા તેમની માત્ર હાજરીના પુરાવા કે કોઈ પ્રગટ કૃત્યના આધારે જ તમામ આરોપીઓને દોષિત ઠેરવવું અસુરક્ષિત છે. નીચેની બંને અદાલતોએ તથ્યોના આધારે એવું કોઈ નિષ્કર્ષ કાઢ્યું નથી કે એ-૩ થી એ-૭ સહિત તમામ આરોપીઓએ એ-૧ અને એ-૨ સાથે, જેમણે ગોળીબાર કર્યો હતો, તે સામાન્ય હેતુ વહેંચ્યો હતો. આવા સામાન્ય હેતુના અસ્તિત્વને સ્થાપિત કરવા અથવા તેનો અનુમાન કાઢવા માટે ન તો કોઈ સીધો પુરાવો અને ન તો કોઈ પરિસ્થિતિ અભિલેખ પર લાવવામાં આવી છે. જો સામાન્ય હેતુનું અસ્તિત્વ સાબિત

માનવામાં આવે તો પણ, તે રમખાણ કરવાના ગુના સિવાય અન્ય કોઈ ગુનાનો સામાન્ય હેતુ હોઈ શકે નહીં. તેઓ જે ગેરકાયદેસર ભેગાનો ભાગ હતા, તેના હેતુમાં બેમાંથી કોઈ પણ મૃતકનું મૃત્યુ કરવાનું હતું, એવું દર્શાવતો કોઈ પુરાવો નથી. ફરિયાદ પક્ષે સાબિત કર્યું છે કે ગેરકાયદેસર ભેગાનો સામાન્ય હેતુ ઘાતક હથિયારો સાથે રમખાણ કરવાનો હતો, જે ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૧૪૮ હેઠળ દંડનીય છે. મૃતકોના મૃત્યુનું કારણ બનવું એ એ-૧ અને એ-૨ ના વ્યક્તિગત કૃત્યો હતા અને ફરિયાદ પક્ષના પુરાવા દર્શાવતા નથી કે અન્ય આરોપીઓએ જણાવાયેલ સામાન્ય હેતુ વહેંચ્યો હતો. તેથી, ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૦૨ સાથે કલમ ૧૪૮ વાંચતાં એ-૩ થી એ-૭ ની થયેલી દોષસિદ્ધિ ટકી શકતી નથી. તેમ છતાં, તેઓ ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૧૪૮ સાથે કલમ ૧૪૮ વાંચતાં દોષિત ઠરાવવા પાત્ર છે. હથિયાર અધિનિયમ હેઠળ તેમની દોષસિદ્ધિ અને સજામાં હસ્તક્ષેપ કરી શકાય તેમ નથી. (૩૧૯-સી; ૩૨૧-બી, સી, ડી, એચ; ૩૨૨-સી, ડી)

મસલતી વિ. સ્ટેટ ઓફ યુ.પી., (૧૯૬૪) ૮ એસ.સી.આર. ૧૩૩; લાલજી વિ. સ્ટેટ ઓફ યુ.પી., (૧૯૮૯) ૧ એસ.સી.સી. ૪૩૯ અને શમશુલ કાનવાર વિ. સ્ટેટ ઓફ યુ.પી., [૧૯૯૫] ૪ એસ.સી.સી. ૪૩૦, પર આધાર રાખવામાં આવ્યો.

થોમસ, જે: અનુસાર (પૂરકરૂપે) :

૧. જો ચુકાદા ઉચ્ચારવામાં વિલંબ નીચલી ન્યાયવ્યવસ્થાના ન્યાયાધીશો તરફથી થયો હોય, તો દેખરેખી અને વહીવટી સત્તાથી સજ્જ વડી અદાલતનો

ચાબુક ઉપયોગમાં લઈ શકાય અને તે ઘણી વાર તેમનો તાડન કરવા માટે તથા ક્યારેક ભૂલ કરનાર ન્યાયિક અધિકારીઓ સામે કાર્યવાહી કરવા માટે ઉપયોગમાં લેવાયો પણ છે. પરંતુ જ્યારે વડી અદાલતના ન્યાયાધીશો દલીલો પૂર્ણ થયા પછી અનેક મહિના, અને કદાચ વર્ષો વીતી ગયા બાદ પણ ચુકાદા ઉચ્ચારતા નથી, ત્યારે શું થાય? બંધારણે આ ક્ષેત્રમાં કંઈ જોગવાઈ કરી ન હતી, શક્ય છે કે કારણ એ હતું કે બંધારણના રચયિતાઓએ માન્યું હતું કે કોઈ પણ વડી અદાલતનો ન્યાયાધીશ આવો લાંબો અને કષ્ટદાયક વિલંબ સર્જશે નહીં. બંધારણના રચયિતાઓની આવી અપેક્ષા બંધારણોત્તર પ્રારંભિક વર્ષોમાં કલંકિત થઈ નહોતી. પરંતુ દુર્ભાગ્યે, છેલ્લા વર્ષોએ ભારતમાં ઉચ્ચ અદાલતોના કેટલાક ન્યાયાધીશો તરફથી શિથિલતા દર્શાવી છે, જેના પરિણામે એકવાર તેમની સમક્ષ ચાદીમાં આવતી દલીલો પૂર્ણ થઈ જાય પછી નોંધપોથી નિષ્ક્રિય અવસ્થામાં મૂકી દેવામાં આવે છે. ન્યાયાધીશો પોતે જ સામાન્ય રીતે તથ્યોની વિગતો અને રજૂ થયેલા કાનૂની મુદ્દાઓની સૂક્ષ્મતાઓ ભૂલી જાય છે. ક્યારેક તો અંતરાલ એટલો લાંબો હોય છે કે ન્યાયાધીશો એ હકીકત પણ ભૂલી જાય છે કે એવો કોઈ કેસ ન્યાયિક નિર્ણયની અપેક્ષામાં તેમની પાસે બાકી છે. આ એક અપ્રિય હકીકત હોવા છતાં, તે કડવી વાસ્તવિકતા છે. ઉપરોક્ત પરિસ્થિતિની પૃષ્ઠભૂમિમાં, પ્રતિબદ્ધતાની ભાવના સાથે ગહન વિચાર કર્યા બાદ, ઉપચારાત્મક પગલાં તરીકે કેટલીક સૂચનાઓ નિર્ધારિત કરવામાં આવી. તેમ છતાં, આ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે કે જો કોઈ વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિને એવું લાગે કે તે વિશિષ્ટ અદાલતમાં દલીલો પૂર્ણ થવા અને ચુકાદો આપવાના વચ્ચેનો અવકાશ ઘટાડવા

માટે તે વધુ અસરકારક પગલાં વિકસાવી શકે છે, તો અહીં પહેલાં સૂચવાયેલા પગલાંના સ્થાને તેવા પગલાં વિકસાવવું તેના માટે ખુલ્લું છે. પરંતુ સંબંધિત વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ દ્વારા આવા પગલાં વિકસાવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી ઉપર સૂચવાયેલા પગલાં અમલમાં રહેશે. ઉપર ગણાવાયેલા પગલાં માત્ર ત્યાં સુધી અમલમાં રહેવા માટે નિર્ધારિત છે જ્યાં સુધી સંસદ આ સમસ્યાનો સામનો કરવા માટે કાયદાકીય પગલાં અમલમાં ન મૂકે. [૩૨૪-એફ, જી, એચ; ૩૨૫-એ, બી, એફ; ૩૨૬-જી-એચ; ૩૨૭-એ]

આર.સી. શર્મા વિ. યુ.ઓ.જે., [૧૯૭૬] ૩ એસ.સી.સી. ૫૭૪, પર આધાર રાખવામાં આવ્યો.

ફોજદારી અપીલી અધિકારક્ષેત્ર : ફોજદારી અપીલ ક્રમાંક ૩૮૯ સન ૧૯૯૮.

પટણા વડી અદાલતે ફોજદારી અપીલ નં. ૧૭૦/૧૯૯૧ માં તા. ૧૪.૮.૧૯૯૭ના રોજ આપેલા ચુકાદા અને આદેશમાંથી.

સાથે

ફોજદારી અપીલ ક્રમાંક ૩૮૭-૮૮/૯૮, ફોજદારી અપીલ ક્રમાંક ૧૯૯/૯૯.

આર.કે. જૈન અને કે.બી. સિંહા, અજય ભટ્ટા, રાજીવ સિંહ, રાજેશ પ્રસાદ

હાજર રહેલ પક્ષકારો તરફથી સિંહ, ત્રિપુરારી રાય, વિશ્વજિત સિંહ, બી.બી. સિંહ અને કુમાર રાજેશ સિંહ.

અદાલતનો ચુકાદો નીચે મુજબ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો હતો દ્વારા

સેઠી, ન્યાયાધીશ. અપીલના ગુણદોષ પર વિચાર કરવા પૂર્વે, અપીલકર્તાઓના વિદ્વાન વકીલે અમારા ધ્યાન પર લાવેલી કેટલીક વડી અદાલતોમાં પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિની ચોંકાવનારી સ્થિતિ વિષે હું પ્રથમ વિચારણા કરવાનું પ્રસ્તાવિત કરું છું. આ અપીલોના તથ્યોના આધારે અમારા સમક્ષ રજૂ થયેલું અત્યંત ખેદજનક દૃશ્ય એવું છે કે કેટલીક વડી અદાલતોના થોડાક ન્યાયાધીશો દલીલો પૂર્ણ થયા પછી કેસની ફાઈલો પોતાની પાસે જ અટકાવી રાખે છે અને વર્ષો સુધી ચુકાદા ઉચ્ચારતા નથી. વર્તમાન અપીલોમાં, દલીલો પૂર્ણ થઈ ગઈ હતી અને વડી અદાલતે ચુકાદો અનામત રાખ્યો હતો તા. ૨૩મી ઓગસ્ટ, ૧૯૯૫ના રોજ, જે તા. ૧૪મી ઓગસ્ટ, ૧૯૯૭ના રોજ ઉચ્ચારવામાં આવ્યો હતો.

અતિશય, કોઈ સમજૂતી વિના થયેલો અને બેદરકારીપૂર્ણ એવો ચુકાદો ઉચ્ચારવામાં થયેલો વિલંબ, દોષિતોને ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતાની જોગવાઈઓ હેઠળ પ્રદાન કરાયેલા અપીલના અધિકારને વાસ્તવમાં નકારતો થયો હોવાનો આક્ષેપ કરવામાં આવે છે. એવી રજૂઆત કરવામાં આવે છે કે એવો વિલંબ માત્ર કાયદાની જોગવાઈઓના વિરોધમાં જ નથી, પરંતુ હકીકતમાં ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧ દ્વારા સુનિશ્ચિત વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાના અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરે છે. એવી કોઈપણ પ્રક્રિયા અથવા કાર્યવાહીનો માર્ગ, જે યોગ્ય સમયસર નિર્ણય સુનિશ્ચિત કરતો નથી, તેને અન્યાયી ગણવામાં આવ્યો છે. એવો માર્ગ "એક્ટસ ક્યુરિયે નેમિનેમ ગ્રાવાબિત" આ સૂત્રના વિરોધમાં હોવાનું જણાવવામાં આવે છે,

અદાલતની કોઈ ક્રિયા કોઈને પણ હાનિ પહોંચાડે નહીં.

દેશની કેટલીક વડી અદાલતોમાં આવી પ્રધાનું પ્રચલન અને આવી ભયાનક સ્થિતિએ વિવાદી જનતાના હકો પર આવા વિલંબના પ્રભાવ પર વિચાર કરવાની આવશ્યકતા ઊભી કરી છે. અનિચ્છાપૂર્વક હોવા છતાં, ન્યાયતંત્રની સંસ્થામાં લોકોનો વિશ્વાસ જળવાઈ રહે અને વધુ મજબૂત બને તે હેતુથી, અમે આ પાસા પર વિચાર કરવાનો અને યોગ્ય દિશાનિર્દેશો આપવાનો નિર્ણય કર્યો છે.

વારંવાર એવું ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે ન્યાય માત્ર કરવામાં જ આવવો જોઈએ એવું નહીં, પરંતુ તે કરવામાં આવ્યો હોવાનું પણ દેખાવું જોઈએ. તેવી જ રીતે, જ્યાં ન્યાયમાં વિલંબ થવો એટલે ન્યાયનો ઈનકાર થવો, ત્યાં ન્યાય અટકાવી રાખવો તે તો તેથી પણ વધારે ખરાબ છે. આ અદાલતે મધવ હયાવદાનરાવ હોસ્કોટ વિ. સ્ટેટ ઓફ મહારાષ્ટ્રા, [૧૯૭૮] ૩ એસસીસી ૫૪૪ માં અવલોકન કર્યું હતું કે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ કલ્પાયેલ પ્રક્રિયા એ "ન્યાયસંગત અને ચુકિતસંગત પ્રક્રિયા" છે, જે સમુદાયની ચેતનામાં દબાયે મૂળ ધરાવતાં કુદરતી ન્યાય જેવા સંસ્કૃત સમાજના ધોરણો સાથે સુસંગત છે—આદિમ પ્રક્રિયાત્મક બરબરતા અથવા કાનૂની બનાવટ દ્વારા ઘડાયેલી પ્રમાણભૂત ઉપહાસરૂપતા નહીં. દોષસિદ્ધિમાં પરિપૂર્ણ થતો ફોજદારી કેસમાં અપીલનો અધિકાર સંસ્કૃત સમાજના આધારરૂપ તરીકે માનવામાં આવ્યો હતો;

ન્યાયશાસ્ત્ર. સંવિધાનની કલમ ૨૧ ની આવશ્યકતા પૂર્ણ કરવા માટે અપીલનો હક પ્રદાન કરવો, એવા કારણોસર કે જે ન તો વાદકારક પક્ષને, ન રાજ્યને અને ન કાનૂની વ્યવસાયને આક્ષેપિત કરી શકાય, ચુકાદો જાહેર કરવાની પ્રક્રિયાને દીર્ઘિત કરીને નિષ્ફળ બનાવવામાં આવી શકતો નથી. ન્યાયાધીશોની અપૂરતી

સંખ્યા, આધારભૂત માળખાની અપૂર્ણતા, વકીલોની હડતાળ અને રાજ્યને આક્ષેપિત પરિસ્થિતિઓને કારણે અપીલના નિકાલમાં થતો વિલંબ સમજણસભર છે; પરંતુ એકવાર ન્યાય વિતરણ પ્રણાલીમાં સહભાગિતાની સંપૂર્ણ પ્રક્રિયા પૂર્ણ થઈ જાય અને માત્ર ચુકાદો જાહેર કરવાનું જ બાકી રહે, ત્યારે પક્ષકારોના હકોના નિર્ધારણમાં વધુ વિલંબ કરવા માટે કોઈ બહાનું મળી શકતું નથી, વિશેષ કરીને જ્યારે તે સંવિધાનના ભાગ-૩ હેઠળ પ્રદાન કરાયેલા તેમના હકોને અસર કરતું હોય.

અપીલકર્તાઓ તરફથી શીખેલ વકીલે સુરેન્દ્ર નાથ સરકાર વિ. એમ્પરર, એ.આઈ.આર. (૧૯૪૨) કલકત્તા ૨૨૫, જગરનાથ સિંહ અને અન્ય વિ. ફ્રાન્સિસ ખારિયા અને અન્ય, એ.આઈ.આર. (૧૯૪૮) પટણા ૪૧૪, સોહાગિયા વિ. રામ વ્રીક્ષ મહતો, (૧૯૬૧) બી.એલ.જે.આર. ૨૮૨ ના ચુકાદાઓનો ઉલ્લેખ કરીને દર્શાવ્યું છે કે માત્ર છ મહિનાથી દસ મહિના સુધીના સમયગાળા દરમિયાન ચુકાદો આપવામાં થયેલા વિલંબના આધારે જ વડી અદાલતોએ આવા ચુકાદાઓને કાયદાની દ્રષ્ટિએ ખરાબ ગણાવીને રદ કર્યા હતા. આર.સી. શર્મા વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્ય, [૧૯૭૬] ૩ એસ.સી.સી. ૫૭૪ માં આ અદાલતે, દેવાણી પ્રક્રિયા સંહિતામાં ચુકાદો ઉચ્ચારવા માટે કોઈ સમયમર્યાદા નિર્ધારિત કરવામાં આવી નહોતી તે નોંધ્યા બાદ, નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું :

તથાપિ, અમારો મત છે કે દલીલોની સુનાવણી પૂર્ણ થવા અને ચુકાદો આપવામાં આવવા વચ્ચેનો અયોગ્ય વિલંબ, જો કોઈ અસાધારણ અથવા

અતિ-અસાધારણ પરિસ્થિતિઓથી સમજાવવામાં ન આવ્યો હોય, તો લેખિત દલીલો રજૂ કરવામાં આવી હોય તેવી સ્થિતિમાં પણ અત્યંત અનિચ્છનીય છે. આવું થવું અસંભવ નથી કે વાદીને મહત્વપૂર્ણ લાગતા કેટલાક મુદ્દાઓ ધ્યાનમાંથી રહી ગયા હોય. પરંતુ, તેથી પણ વધુ મહત્વની બાબત એ છે કે વાદકારોએ વાદવિવાદના પરિણામોમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ હોવો આવશ્યક છે. દલીલોની સુનાવણી અને ચુકાદો આપવામાં આવવા વચ્ચે અતિશય વિલંબ થાય તો આ વિશ્વાસ ડગમગી જવાની વૃત્તિ રહે છે. ન્યાય, જેમ કે અમે અનેકવાર અવલોકન કર્યું છે, માત્ર કરવામાં આવવો જ નહીં પરંતુ સ્પષ્ટ રીતે કરવામાં આવ્યો હોવાનું પણ દેખાવું આવશ્યક છે.

ભગવાન દાસ ફતેહ ચંદ દાસવાણી વિ. એચ.પી.એ. ઇન્ટરનેશનલ અને અન્ય, [૨૦૦૦] ૨ એસસીસી ૧૩ માં આ અદાલતે નોંધ્યું હતું કે "ચુકાદો આપવામાં લાંબો વિલંબ થવાથી કેસના પક્ષકારોના મનમાં અનાવશ્યક કલ્પનાઓ ઊભી થાય છે." હુસૈનારા ખાતૂન વિ. હોમ સેક્રેટરી, સ્ટેટ ઓફ બિહાર, [૧૯૮૦] ૧ એસસીસી ૮૧, હુસૈનારા ખાતૂન વિ. હોમ સેક્રેટરી, સ્ટેટ ઓફ બિહાર, [૧૯૮૦] ૧ એસસીસી ૯૮, એ. આર. અંતુલય વિ. આર. એસ. નાયક, [૧૯૯૨] ૧ એસસીસી ૨૨૫, કરતાર સિંહ વિ. સ્ટેટ ઓફ પંજાબ, [૧૯૯૪] ૩ એસસીસી ૫૬૯, રાજ દેવ શર્મા વિ. સ્ટેટ ઓફ બિહાર, [૧૯૯૮] ૭ એસસીસી ૫૦૭, રાજ દેવ શર્મા(!!) વિ.

બિહાર રાજ્ય, [૧૯૯૯] ૭ એસ.સી.સી. ૬૦૪ તથા અખતરી બી વિ. એમ.પી. રાજ્ય, [૨૦૦૧] ૪ એસ.ઈ.સી. ૩૫૫ માં નિર્વિવાદ શબ્દોમાં એવો નિર્ધાર કર્યો છે કે "ઝડપી વિચારણાનો અધિકાર ભારતના સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૧ નો અવિભાજ્ય ભાગ છે."

વાજબી સમયમર્યાદામાં અનામત રાખેલા ચુકાદાઓ ઉચ્ચારિત ન કરવાની સમસ્યાના પ્રતિકૂળ પ્રભાવ અંગે, મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિઓના પરિસંવાદની ભલામણ પર ભારત સરકાર દ્વારા રચાયેલ બાકી કેસ સમિતિએ વિચાર કર્યો હતો. તેના ૧૯૮૯-૯૦ના અહેવાલના અધ્યાય ૮માં, સમિતિએ ભલામણ કરી હતી કે અનામત રાખેલા ચુકાદાઓ સામાન્ય રીતે દલીલો પૂર્ણ થયાની તારીખથી છ અઠવાડિયાની અવધિમાં ઉચ્ચારિત થવા જોઈએ. જો કે, દલીલો પૂર્ણ થયાની તારીખથી ત્રણ મહિનાની અવધિ સુધી અનામત ચુકાદો ઉચ્ચારિત ન થાય, તો મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિને એ માટે સત્તાધિકૃત કરવાની ભલામણ કરવામાં આવી હતી કે તેઓ અથવા તો ચુકાદો ખુદી અદાલતમાં ઉચ્ચારવા માટે મામલો મુકે અથવા મામલો પરત ખેંચી તેને યોગ્ય ખંડપીઠ સમક્ષ નિરાકરણ માટે મુકે.

ચુકાદાઓના ઉચ્ચારણ અંગે વિધાનમંડળનો આશય દંડ પ્રક્રિયા સંહિતાની જોગવાઈઓમાંથી અનુમાનિત કરી શકાય છે. સંહિતાની કલમ ૩૫૩ ની ઉપકલમ (૧) માં જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે મૂળ અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી કોઈપણ ફોજદારી અદાલતમાં દરેક વિચારણામાં ચુકાદો, વિચારણાની સમાપ્તિ પછી તાત્કાલિક ખુદી અદાલતમાં ઉચ્ચારવામાં આવશે અથવા ત્યારબાદના એવા કોઈ સમય પર ઉચ્ચારવામાં આવશે જેના માટે પક્ષકારોને અથવા તેમના

વડીલોને યોગ્ય નોટિસ આપવામાં આવશે. કલમ ૩૫૩ માં આવેલા “ત્યારબાદનો કોઈ સમય” શબ્દોનો અર્થ એવો છે કે ચુકાદો અનાવશ્યક વિલંબ વિના આપવો જોઈએ, કારણ કે ચુકાદાના ઉચ્ચારણમાં વિલંબ કાનૂનના સિદ્ધાંતના વિરોધમાં છે. એવો અનુગામી સમય મહત્તમ છ અઠવાડિયાની અવધિ સુધી જ લંબાવી શકાય અને કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં તેનાથી વધુ નહીં. દિવાની કેસમાં ચુકાદાઓના ઉચ્ચારણને બે મહિનાથી વધુ જવા દેવું જોઈએ નહીં.

તે સાચું છે કે વડી અદાલતો માટે ચુકાદાનું ઉચ્ચારણ કરવા માટે કોઈ અવધિ નાગરિક પ્રક્રિયા સંહિતા હેઠળ કે ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા હેઠળ નિર્ધારિત કરવામાં આવી નથી, પરંતુ ચુકાદાનું ઉચ્ચારણ ન્યાય વિતરણ પ્રણાલીની એક ભાગરૂપ ક્રિયા હોવાથી તે વિલંબ વિના થવું આવશ્યક છે. આપણા જેવા દેશમાં, જ્યાં લોકો ન્યાયાધીશોને માત્ર ભગવાન પછીનું સ્થાન આપે છે, ત્યાં સામાન્ય માનવીના તે વિશ્વાસને મજબૂત બનાવવા પ્રયત્નો કરવામાં આવવા જોઈએ. કેસોના નિકાલમાં વિલંબ

•

લોકોમાં ભ્રૂકુટી ચઢાવવાની સ્થિતિ ઊભી થાય તેવું સહજ બનાવે છે, ક્યારેક તો વાજબી રીતે પણ; અને જો તે પર નિયંત્રણ ન મુકાય, તો ન્યાયપ્રણાલી પ્રત્યે લોકોનો વિશ્વાસ ડગમગી શકે છે. હવે એવો સમય આવી ગયો છે કે કાનૂનના શાસનની સિદ્ધિ માટે ન્યાયતંત્રે પોતાનું ગૌરવ, માન અને પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાખવા સ્વયં દઢપણે આગળ આવવું જરૂરી છે. થોડાક લોકોની ભૂલ માટે ન્યાયતંત્રના તેજસ્વી અને ગૌરવશાળી નામને કલંકિત થવા દેવામાં આવી શકતું

નથી. કાનૂનનો અભિપ્રાય અને હેતુ ત્વરિત ન્યાય પ્રદાન કરવાનો છે, અને તે માટે સમાજની તે અપેક્ષા પૂર્ણ થાય કે ન્યાય ત્વરિત, નિર્મળ અને અદૂષિત રીતે સુનિશ્ચિત થાય, તે દિશામાં પ્રયત્નો કરવાના આવશ્યક છે.

કેટલીક વડી અદાલતોમાં પ્રચલિત પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં લેતાં, મને ચુકાદાઓના ઉચ્ચારણ અંગે કેટલીક માર્ગદર્શિકાઓ આપવી યોગ્ય લાગે છે, જે, મને ખાતરી છે, આ અદાલતના આદેશરૂપ નિર્દેશ હોવાથી, સંબંધિત તમામ દ્વારા અનુસરવામાં આવશે. હાલ માટે આવી માર્ગદર્શિકાઓ નીચે મુજબ છે:

(૧) વડી અદાલતોના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિઓ રજિસ્ટ્રીને યોગ્ય નિર્દેશો આપી શકે કે જેમાં એવા મામલામાં, જેમાં ચુકાદો અનામત રાખવામાં આવ્યો હોય અને તે પછી ઉચ્ચારવામાં આવ્યો હોય, ચુકાદામાં એક કૉલમ ઉમેરવામાં આવે, જેમાં પ્રથમ પાને, પક્ષકારોના શીર્ષક પછી, ચુકાદો અનામત રાખ્યાની તારીખ અને તે ઉચ્ચાર્યાની તારીખ સંબંધિત અદાલતી અધિકારી દ્વારા અલગથી ઉલ્લેખવામાં આવે.

(૨) કે વડી અદાલતોના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિઓએ, તેમના વહીવટી પક્ષે, વડી અદાલતોની વિવિધ ખંડપીઠોના અદાલતી અધિકારીઓ/રીડરોને એવો નિર્દેશ આપવો જોઈએ કે તેઓ દર મહિને એવા મામલાઓમાં, જેમાં ચુકાદાઓ અનામત રાખવામાં આવ્યા હોય અને તે તે મહિનાની અવધિમાં ઉચ્ચારવામાં આવ્યા ન હોય, તેવા કેસોની યાદી રજૂ કરે.

(૩) દલીલો પૂર્ણ થયા પછી બે મહિનાની અવધિની અંદર ચુકાદો ઉચ્ચારવામાં આવ્યો નથી તે બાબત ધ્યાનમાં આવતા, સંબંધિત મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સંબંધિત

ખંડપીઠનું ધ્યાન બાકી રહેલા મામલા તરફ દોરશે. મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ, દલીલો પૂર્ણ થયાની તારીખથી છ અઠવાડિયાની અવધિમાં જેમના ચુકાદાઓ ઉચ્ચારવામાં આવ્યા નથી એવા કેસોની યાદી વડી અદાલતના ન્યાયાધીશોમાં તેમની માહિતી માટે પરિબ્રમિત કરવાની ઈચ્છનીયતા પણ વિચારી શકે છે. આવી જાણ ગોપનીય રૂપે અને સીલબંધ આવરણમાં મોકલવામાં આવે.

(૪) જ્યારે ચુકાદો અનામત રાજ્યાની તારીખથી ત્રણ મહિનાની અંદર ઉચ્ચારવામાં આવતો ન હોય, ત્યારે કેસના કોઈપણ પક્ષકારને વહેલા ચુકાદા માટે પ્રાર્થના સાથે વડી અદાલતમાં અરજી દાખલ કરવાની પરવાનગી રહેશે. આવી અરજી, જ્યારે અને જેમ દાખલ કરવામાં આવે, ત્યારે વચ્ચે આવતી રજાઓને બાદ કરતાં બે દિવસની અંદર સંબંધિત ખંડપીઠ સમક્ષ સૂચિબદ્ધ કરવામાં આવશે.

(૫) જો કોઈપણ કારણસર ચુકાદો છ મહિનાની અવધિની અંદર ઉચ્ચારવામાં ન આવે, તો ઉક્ત યાદીમાંના કોઈપણ પક્ષકારને ઉક્ત કેસ પાછો ખેંચી લેવા અને નવી દલીલો માટે તેને અન્ય કોઈ ખંડપીઠને સોંપવા બાબતની પ્રાર્થના સાથે વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયાધીશ સમક્ષ અરજી કરવા હકદાર રહેશે. પરિસ્થિતિઓમાં જેમ તેમને યોગ્ય લાગે તેમ, ઉક્ત પ્રાર્થના મંજૂર કરવી અથવા કોઈ અન્ય આદેશ પસાર કરવો મુખ્ય ન્યાયાધીશ માટે ખુલ્લું રહેશે.

અમને આશા અને વિશ્વાસ છે કે ઉપરોક્ત માર્ગદર્શિકાઓને સ્વયં લાદેલ સંયમ તરીકે માન્ય રાખીને તેમનું કડકપણે પાલન અને અમલીકરણ કરવામાં આવશે.

હવે હું પટણા વડી અદાલતે ફોજદારી અપીલ ક્રમાંક ૧૫૮, ૧૬૮, ૧૭૦, ૧૮૪ અને ૧૯૬/૧૯૯૧ માં આપેલા સામાન્ય ચુકાદા વિરુદ્ધ નિર્દેશિત અપીલોની તત્પસંગત બાબતોનો વિચાર કરું છું; જેમાં ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમો ૩૦૨ અને ૧૪૯ સહિતના ગુનાઓ બાબતે ૯ માંથી ૭ આરોપિત વ્યક્તિઓની દોષિત ઠરાવ અને સજાની પુષ્ટિ કરીને તેમને આજીવન કેદની સજા ફટકારવામાં આવી હતી અને બાકીના બેને નિર્દોષ છૂટકારો આપવામાં આવ્યો હતો. નિર્દોષ છૂટકારો પામેલા આરોપીઓ રામ પરવેશ યાદવ (એ૮) અને ભજવાન યાદવ @ ગોરખ કહાર (એ૯) છે, અને સત્ય નારાયણ યાદવ (એ૭) દ્વારા દાખલ કરાયેલ વિશેષ અનુમતિ અરજિ આ અદાલતે ૨૭.૩.૧૯૯૮ના રોજ સમર્પણનો પુરાવો રજૂ કરવામાં તેની નિષ્ફળતા કારણે ફગાવી દીધી હતી. તેમ છતાં, મારા ધ્યાન પર લાવવામાં આવ્યું છે કે ઉપરોક્ત આરોપીએ ત્યારબાદ સમર્પણ કર્યું હતું અને હાલમાં જેલમાં બંધ છે. અવિનાશ ચંદ રાય (એ૧) અને અમિત કુમાર રાય (એ૬) ત્યારપછી અવસાન પામ્યા છે.

પ્રકરણના તથ્યો એવા છે કે હાલના અપીલકર્તાઓએ, અન્ય પાંચ જણા સાથે મળી, એક ગેરકાયદેસર સભા રચી હતી, જેના સામાન્ય હેતુની આગળવટમાં તેમણે ૨૧મી જૂન, ૧૯૮૯ના રોજ સાંજે અંદાજે ૬ વાગ્યે પોતાના ગામ કુરિછલામાં લાલ મુની રાય અને ચંદ મુની રાયની હત્યા કરી હતી. બંને મૃતકો સાગા ભાઈઓ હતા, જેમની સાથે આરોપી વ્યક્તિઓની પૂર્વ વેરઝેર હોવાનું કહેવામાં આવ્યું છે. ઘટનાના દિવસે જ્યારે લાલ મુની રાય @ રબિન્દર નાથ રાય જવાહર રોજગાર યોજના સંદર્ભે પંચાયત ભવન ખાતે બેઠકમાં હાજરી આપ્યા

પછી પોતાના ઘરે પરત ફરી રહ્યા હતા, ત્યારે તેઓ આરોપી સુભાષ ચંદ રાય (એર) ના ઘરની ઉત્તર દિશામાં થોડા જ ગજના અંતરે આવેલ સ્થળે પહોંચ્યા ત્યારે આરોપીઓએ તેમને પકડી લીધા. આરોપીઓ બંદૂકો અને રાઈફલો જેવા હથિયારોથી સજ્જ હતા. જ્યારે લાલ મુની રાયને આરોપીઓએ પકડી રાખ્યા ત્યારે કેટલાક અવાજો ઉઠ્યા, જેના કારણે તેમના કુટુંબના સભ્યોનું ધ્યાન ત્યાં ગયું અને પરિણામે ચંદ મુની રાય (મૃતક), બિપિન રાય (પીડબ્લ્યુ૧), શિશિર રાય (પીડબ્લ્યુ૩), સંજીવ રાય (પીડબ્લ્યુ૫) અને હોશિલા દેવી (પીડબ્લ્યુ૬) સ્થળ પર દોડી આવ્યા. સ્થળે પહોંચતાં તેમણે જોયું કે સુભાષ ચંદ રાય (એર) સિવાયના તમામ આરોપી વ્યક્તિઓએ લાલ મુની રાયને પકડી રાખ્યા હતા. જ્યારે લાલ મુની રાય આરોપી વ્યક્તિઓના પંજામાંથી પોતાને છોડાવવામાં સફળ થયા અને ઘટનાસ્થળેથી ભાગવાનો પ્રયાસ કર્યો, ત્યારે અવિનાશ ચંદ રાય (એ૧) એ પોતાની રાઈફલથી તેમની તરફ ગોળી ચલાવી. તે ગોળી લાલ મુની રાયના માથાના પાછળના ભાગે વાગી, જેથી તેઓ જમીન પર પડી ગયા અને સ્થળ પર જ તેમનું મૃત્યુ થયું. બીજો એક આરોપી, જે તે સમયે તરત ઓળખાઈ શક્યો ન હતો, તેણે પણ પોતાની બંદૂકથી લાલ મુની રાય પર ગોળી ચલાવી. જેમ જ ચંદ મુની રાય ઘટનાસ્થળની નજીક પહોંચ્યા, તેમ સુભાષ ચંદ રાય (એર), જે પોતાના ઓટલામાં ઉભો હતો, તેણે ત્યાંથી પોતાની બંદૂકથી તેમની ઉપર ગોળી ચલાવી, જે વાગતાં ચંદ મુની રાયને ઈજા થઈ અને પરિણામે તેઓ પડી ગયા તથા સ્થળ પર જ મૃત્યુ પામ્યા. અવિનાશ ચંદ રાય (એ૧) એ મૃતકના અન્ય કુટુંબીજનો તરફ પણ કેટલીક ગોળીઓ ચલાવી, પરંતુ તેમાંથી

કોઈને ઈજા પહોંચી નહોતી. આરોપીઓમાંથી ત્રણ જણા ઘટનાસ્થળેથી ભાગી ગયા અને ગામ છોડી દીધું. બાકીના આરોપીઓ અવિનાશ ચંદ રાય (એ૧) ના ઘરની તરફ દોડી ગયા અને ત્યાં પોતાને છુપાવી દીધા. તે સમયે ભયભીત બનેલા સાક્ષીઓ, જે મૃતક વ્યક્તિઓના કુટુંબજનો હતા, ઘટનાસ્થળેથી ભાગી ગયા અને થોડા સમય પછી ફરી ત્યાં પરત આવ્યા. ગોળીબારના અવાજો કુરિછલા પોલીસ સ્ટેશન ખાતે રહેલા પોલીસ કર્મચારીઓએ સાંભળ્યા, જે ઘટનાસ્થળેથી આશરે અડધા કિલોમીટરના અંતરે હતું, પરિણામે અખિલેશ્વર કુમાર સિંહ, એએસઆઈ (પીડબ્લ્યુ૧૧) અને અરબિંદ કુમાર, એએસઆઈ (પીડબ્લ્યુ૧૩) પોલીસ દળ સાથે સ્થળે પહોંચ્યા. તેમણે બંને મૃતકોના મૃતદેહો જમીન પર પડેલા જોયા અને હોશિલા દેવી (પીડબ્લ્યુ૬) ને રડતાં જોયા. પીડબ્લ્યુ૬નું નિવેદન સ્થળ પર જ નોંધવામાં આવ્યું. એવો આક્ષેપ છે કે આરોપીઓએ પોલીસ પક્ષ પર પણ ગોળીબાર કર્યો હતો. આરોપીઓ અને પોલીસ દળ વચ્ચે સામસામો ગોળીબાર થયું હતું. થોડા સમય પછી શ્રી આર.કે. શર્મા, એસ.આઈ., વધારાના પોલીસ દળ સાથે ઘટનાસ્થળે આવ્યા. તેમણે પીડબ્લ્યુ૧૧ને વાયરલેસ દ્વારા પરિષ્ક પોલીસ અધિકારીઓને જાણ કરવા અને આરોપીઓને પકડવાના હેતુસર વધુ વધારાનું દળ લાવવા સૂચના આપી. આર.કે. પોદ્ધાર, પોલીસ નિરીક્ષક, મોહાનિયા પોલીસ સ્ટેશન તથા અન્ય પોલીસ અધિકારીઓ સ્થળે આવ્યા, ત્યારબાદ ચમુના દુબે અને મતુકી સિંહની હાજરીમાં આરોપીઓના ઘરની તલાશી લેવામાં આવી. અવિનાશ ચંદ રાય (એ૧) ના ઘરની તલાશી દરમિયાન, જ્યાં તે અનિલ રાય (એ૪) સાથે રહેતો

હતો, તેને એક રાઈફલ, ચાર જીવંત કારતૂસ અને છ ખાલી કારતૂસ સાથે પકડી પાડવામાં આવ્યો. અવિનાશ ચંદ રાય (એ૧) ના ઘરની છત પર બે અજાણ્યા વ્યક્તિઓ, જેમાંથી એક દેશી બનાવટની બંદૂકથી અને બીજો નિયમિત ડબલ બેરલ બંદૂકથી સજ્જ હતો, તેઓને પકડી પાડવામાં આવ્યા, જેમણે પૂછપરછ દરમિયાન પોતાના નામ રામ પરવેશ યાદવ @ ભારત દૂસાધ હોવાનું જણાવ્યું.

(એએસ) અને ભજવાન યાદવ @ ગોરખ કહાર (એ૯). તેઓ બન્નેને તેમની બંદૂકો, જીવંત કારતૂસો અને મિસફાયર થયેલા કારતૂસો સાથે ધરપકડ કરવામાં આવી હતી. અમિત કુમાર રાય (એ૬) અવિનાશ ચંદ રાય (એ૧) ના ઘરમાં મળ્યો હતો, જેને બંદૂક અને ૫ કારતૂસો સાથે ધરપકડ કરવામાં આવી હતી. કબજે કરાયેલ વસ્તુઓની જપ્તી યાદી સાક્ષીઓની હાજરીમાં પોલીસ અધિકારીઓ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવી હતી. ગામમાંથી ભાગી ગયેલા ત્રણ આરોપીઓને પછીથી પકડી પાડવામાં આવ્યા હતા. પોલીસે ગુનો નોંધ્યો અને તપાસ પૂર્ણ થયા પછી તેમના વિરુદ્ધ આરોપપત્ર રજૂ કર્યું. તમામ આરોપીઓએ પોતાને દોષિત ન હોવાનું જણાવ્યું અને તેમનો કેસ ચલાવવામાં આવે તેવી માંગણી કરી.

ફરિયાદ પક્ષે કુલ ૧૪ સાક્ષીઓની તપાસ કરી હતી. ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષી ૧, ૨, ૫, ૬ અને ૧૨ ને પ્રત્યક્ષદર્શી સાક્ષી તરીકે દર્શાવવામાં આવ્યા હતા. તેમ છતાં, મુકાતી સિંહ (ફરિયાદ પક્ષનો સાક્ષી ૧૨) ને નીચલી અદાલતમાં વિમુખ જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો. બચાવ પક્ષે પણ ત્રણ સાક્ષીઓની તપાસ કરી હતી, જેમાંથી એક ડૉ. બસંત કુમાર છે, જેમણે ઈજાગ્રસ્ત આરોપી વ્યક્તિઓની તપાસ કરી હોવાનું જણાવવામાં આવ્યું હતું. પુરાવાની મૂળવણી કરતાં, નીચલી

અદાલતે ઠરાવ્યું કે ફરિયાદ પક્ષ આરોપી વ્યક્તિઓ વિરુદ્ધના આરોપો સાબિત કરવામાં સફળ થયું હતું, જેના આધાર પર અવિનાશ ચંદ રાય (એ૧) અને સુભાષ ચંદ રાય (એ૨) ને ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૦૨ હેઠળ દોષિત ઠેરવવામાં આવ્યા હતા અને બાકીના આરોપીઓને ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૦૨ સાથે કલમ ૧૪૯ હેઠળ દોષિત ઠેરવવામાં આવ્યા હતા. તમામ આરોપીઓને શસ્ત્ર અધિનિયમની કલમ ૨૭ હેઠળના ગુનાના આચરણ બદલ પણ દોષિત ઠેરવવામાં આવ્યા હતા. તમામ આરોપી વ્યક્તિઓને ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૦૨ સાથે કલમ ૧૪૯ હેઠળના ગુનામાં આજીવન કારાવાસની સજા તથા શસ્ત્ર અધિનિયમની કલમ ૨૭ હેઠળના ગુનામાં એક વર્ષની કઠોર કારાવાસની સજા ફટકારવામાં આવી હતી. તમામ સજાઓ એકસાથે ચલાવવા માટે નિર્દેશ આપવામાં આવ્યો હતો.

આ અપીલોમાં પ્રશ્નિત ચુકાદા દ્વારા, અગાઉ નોંધવામાં આવ્યું છે તેમ, આરોપી વ્યક્તિઓ દ્વારા દાખલ કરાયેલ અપીલોનો વડી અદાલતે નિકાલ કર્યો હતો. સુભાષ ચંદ રાય (એ૨) દ્વારા દાખલ કરાયેલ ફોજદારી અપીલ નં. ૧૫એસ ઓફ ૧૯૯૧ અને અવિનાશ ચંદ રાય (એ૧) તથા અવધ બિહારી રાય (એ૩) દ્વારા દાખલ કરાયેલ ફોજદારી અપીલ નં. ૧૭૦, અવિનાશ ચંદ રાય (એ૧) તથા અમિત કુમાર રાય (એ૬) દ્વારા દાખલ કરાયેલ ફોજદારી અપીલ નં. આઈએસજ ઓફ ૧૯૯૧ અને અવિનાશ ચંદ રાય (એ૧) દ્વારા દાખલ કરાયેલ ફોજદારી અપીલ નં. ૧૯૬/૯૧ નામંજૂર કરવામાં આવી હતી. રામ પરવેશ યાદવ (એપ) અને ભજવાન યાદવ (એ૯) દ્વારા દાખલ કરાયેલ ફોજદારી અપીલ નં.

૧એસ૬/૯૧ તેમના વિરુદ્ધ કલમ ૩૦૨ સાથે કલમ ૧૪૯ હેઠળ થયેલ દોષિત ઠરાવ સંબંધિત હદ સુધી આંશિક રીતે મંજૂર કરવામાં આવી હતી. સદરી અપીલ, જેટલી હદ સુધી તે સત્ય નારાયણ યાદવ (એ૭) સાથે સંબંધિત હતી, એટલી હદ સુધી નામંજૂર કરવામાં આવી હતી. જોકે, આર્મ્સ અધિનિયમની કલમ ૨૭ હેઠળ એપ અને એલની દોષિત ઠરાવ અને સજા યથાવત રાખવામાં આવી હતી.

રાજ્યએ એએસ અને એલને સંબંધિત નિર્દોષ છૂટકારાના ચુકાદા વિરુદ્ધ કોઈ અપીલ દાખલ કરી નથી.

અપીલકર્તા સુભાષ ચંદ રાય (એ૨) તરફથી હાજર થયેલા વિદ્વાન વકીલે નીચલી અદાલત તેમજ વડી અદાલતના ચુકાદાઓને વિવિધ આધારોએ પડકાર્યા છે. દલીલ કરવામાં આવી છે કે, અદાલતોએ જેમના પર આધાર રાખ્યો તે સાક્ષીઓ આરોપી વ્યક્તિઓ પ્રત્યે વૈરભાવ ધરાવતા હોવાથી, તેમના નિવેદનો પર મહત્વપૂર્ણ બાબતોમાં પુષ્ટિ વિના આધાર રાખી શકાય નહીં. તેમણે એ પણ દલીલ કરી છે કે એફ.આઈ.આર.ની નકલ વિસ્તારના મેજિસ્ટ્રેટને મોકલવામાં થયેલા કથિત વિલંબનો લાભ આરોપીને મળવો જોઈએ. સાક્ષીઓના નિવેદનોનો ઉદ્દેશ કરીને વિદ્વાન વકીલે દલીલ કરી છે કે હોશિલા દેવી (પીડબ્લ્યુફ) ને પ્રત્યક્ષદર્શી સાક્ષી માનવી શકાય નહીં, કારણ કે તેણે ઘટના જોઈ નથી. વધુમાં એવું રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે, પીડબ્લ્યુ ૧ અને ૫ ના નામો એફ.આઈ.આર.માં ઉદ્દેખિત નથી, તેથી તેમના નિવેદનો પર કોઈ આધાર રાખી શકાય નહીં. મૃતકને થયેલી ઈજાઓ બાબતે પ્રત્યક્ષદર્શી સાક્ષીઓના નિવેદનો અને તબીબી પુરાવા વચ્ચેના કેટલાક વિરોધાભાસ તથા સુભાષ ચંદ રાય (એ૨) પાસેથી એક

નળીવાળી બંદૂકની કબજેદારી બાબત દર્શાવીને એવી દલીલ કરવામાં આવી છે કે ફરિયાદ પક્ષ આરોપીઓને ગુનાની આચરણ સાથે જોડવામાં નિષ્ફળ ગયું છે, કારણ કે એવો આક્ષેપ છે કે ધરપકડ પછી પોલીસે આરોપીઓને કેટલીક ઇજાઓ પહોંચાડી હતી. વધુમાં એવું રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે તપાસ દૂષિત હોવાથી, આરોપી વ્યક્તિઓને નિર્દોષ છૂટકારાનો લાભ આપવો જોઈએ. આગળ એવું પણ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે, મુકતી સિંહ (પીડબ્લ્યુ ૨) ને ફરી ગયેલ સાક્ષી જાહેર કરવામાં આવ્યો હોવાથી અને તેણે પોતાના નિવેદનમાં એર ગું નામ લીધું નથી, તેથી આ અપીલોમાં આક્ષેપિત ચુકાદો રદ કરીને તેને નિર્દોષ છૂટકારો મળવો જોઈએ. તેમાં કોઈ શંકા નથી કે પીડબ્લ્યુ ૧, ૨, ૫ અને ૬, જેમના પર નીચલી અદાલત તેમજ વડી અદાલતે આધાર રાખ્યો અને વિશ્વાસ મૂક્યો છે, તેઓ આરોપી વ્યક્તિઓ પ્રત્યે અગાઉથી અસ્તિત્વમાં રહેલી દુશ્મનાવટને કારણે મિત્રભાવ ધરાવતા નથી. કાયદાની સ્વીકારેલી સ્થિતિ એવી છે કે દુશ્મનાવટ હિંદુધારી હથિયાર સમાન છે, જે એક તરફ ગુનાનું પ્રેરક કારણ બની શકે છે અને બીજી તરફ આરોપી વ્યક્તિઓને ખોટી રીતે ફસાવવાનો આધાર પણ બની શકે છે. વૈરભાવ ધરાવતા સાક્ષીઓના કિસ્સામાં, તેમની સાક્ષી વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે કે નહીં અને દુશ્મનાવટ હોવા છતાં સ્વીકારવા યોગ્ય છે કે નહીં, તે જાણવા માટે અદાલતોને તેમની સાક્ષીનું અત્યંત સાવચેતીપૂર્વક પરીક્ષણ કરવું આવશ્યક છે. જ્યાં દુશ્મનાવટ ગુનાના આચરણનું પ્રેરક કારણ તરીકે સાબિત થાય છે, ત્યાં આરોપી એવી દલીલ કરી શકતા નથી કે ગુનાના પ્રેરક કારણની સાબિતી હોવા છતાં, વૈરભાવ ધરાવતા સાક્ષીઓ પર આધાર રાખવો જોઈએ નહીં. તીવ્ર

વૈમનસ્ય, જે દ્વિધારી હથિયાર ગણાય છે, તે ક્યારેક ખોટી સંડોવણી માટે કારણરૂપ બની શકે છે અથવા સાક્ષીઓમાં એવો મજબૂત નિષ્કર્ષ અને વિશ્વાસ પેદા કરી શકે છે કે ગુનો નિશ્ચિતરૂપે આરોપીઓએ જ કર્યો હશે. તેથી, ગુનાના આચરણમાં આરોપીઓની સંડોવણી અંગે ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષીઓનું મૂલવણી કરતી વખતે આવી શક્યતા ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે. પ્રત્યક્ષદર્શી સાક્ષીઓની સાક્ષી, જે અન્યથા વિશ્વસનીય અને સસંગત હોય, તેને માત્ર આ આધાર પર નકારી શકાતી નથી કે મૃતકો પ્રત્યક્ષદર્શી સાક્ષીઓના સગા હતા અથવા અગાઉ આરોપીઓ અને મૃતકો કે સાક્ષીઓ વચ્ચે કેટલાક વિવાદો હતા. આરોપીઓ અને સાક્ષીઓ વચ્ચેની દુશ્મનાવટનું અસ્તિત્વ ક્યારેક એવા સંભાવનાને જન્મ આપી શકે છે કે સાક્ષીઓ કેટલાક આરોપીઓની ભૂમિકા વધારી બતાવે અથવા વધુ વ્યક્તિઓને પણ ગુનાના આચરણ માટે આરોપી તરીકે ખેંચવાનો પ્રયત્ન કરે. આવી શક્યતા દરેક કેસના તથ્યોના આધારે નિર્ધારિત કરવી આવશ્યક છે. તેમ છતાં, આ કેસમાં માત્ર દુશ્મનાવટનું અસ્તિત્વ, ખાસ કરીને જ્યારે તેને ગુનાના આચરણનું પ્રેરક કારણ તરીકે આક્ષેપિત કરવામાં આવ્યું હોય, તે પ્રત્યક્ષદર્શી સાક્ષીઓની સાક્ષી, જેઓના નિવેદનો અન્યથા સસંગત અને વિશ્વસનીય છે, તેને ફગાવવાનો કે નામંજૂર કરવાનો આધાર બની શકતું નથી.

વિસ્તારના મેજિસ્ટ્રેટને એફ.આઈ.આર.ની નકલ મોકલવા બાબતે, ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૫૭ માં નીચે મુજબ જોગવાઈ કરવામાં આવી છે :

એલ ૫૭. તપાસ માટેની પ્રક્રિયા :-(એલ) જો પ્રાપ્ત થયેલી માહિતી પરથી અથવા અન્ય રીતે, પોલીસ સ્ટેશનનો ઇન્ચાર્જ અધિકારીને એવી માન્યતા થવા

માટે કારણ હોય કે એવો ગુનો કરવામાં આવ્યો છે, જેના અંગે તેને કલમ ૧૫૬ હેઠળ તપાસ કરવાની સત્તા છે, તો તે તાત્કાલિક તે બાબતનો અહેવાલ એવો ગુનો પોલીસ અહેવાલના આધારે સંજ્ઞાનમાં લેવા સક્ષમ મેજિસ્ટ્રેટને મોકલશે, અને પોતે વ્યક્તિગત રીતે આગળ વધશે અથવા આ હેતુ માટે રાજ્ય સરકાર સામાન્ય અથવા વિશેષ આદેશ દ્વારા નિર્ધારિત કરે તે કરતાં નીચા દરજ્જાનો ન હોય એવો પોતાના અધિનસ્ત અધિકારીઓમાંથી કોઈ એકને સ્થળ પર જઈ કેસના તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓની તપાસ કરવા માટે નિયુક્ત કરશે, અને જરૂરી હોય તો ગુનેગારને શોધી કાઢવા અને તેની ધરપકડ કરવા માટે પગલાં લેશે :

પરંતુ શરત એ કે :

(એ) જ્યારે આવા કોઈપણ ગુનાના કરવામાં આવ્યાની માહિતી કોઈ વ્યક્તિ વિરુદ્ધ નામજોગ આપવામાં આવે અને કેસ ગંભીર સ્વરૂપનો ન હોય, ત્યારે પોલીસ સ્ટેશનના પ્રભારી અધિકારીએ જાતે સ્થળ પર જઈ તપાસ કરવાની અથવા કોઈ આધીન અધિકારીને તેવી તપાસ કરવા માટે નિયુક્ત કરવાની જરૂર નથી;

(બી) જો પોલીસ સ્ટેશનના ઇન્ચાર્જ અધિકારીને એવું જણાય કે તપાસ શરૂ કરવા માટે પૂરતો આધાર નથી, તો તે કેસની તપાસ કરશે નહીં.

(૨) પેટા-કલમ (૧) ના પરંતુકની કલમો (એ) અને (બી) માં ઉલ્લેખિત દરેક કિસ્સામાં, પોલીસ સ્ટેશનના પ્રભારી અધિકારીએ પોતાના અહેવાલમાં તે પેટા-કલમની આવશ્યકતાઓનું સંપૂર્ણ પાલન ન કરવા માટેના પોતાના કારણો દર્શાવવાના રહેશે અને ઉક્ત પરંતુકની કલમ (બી) માં ઉલ્લેખિત કિસ્સામાં, એવો

અધિકારી રાજ્ય સરકાર દ્વારા નિર્ધારિત કરવામાં આવે તેવી રીતમાં, જો કોઈ માહિતીદાતા હોય તો, તેને વિલંબ વિના આ હકીકતની જાણ પણ કરશે કે તે કેસની તપાસ કરશે નહીં અથવા તેની તપાસ કરાવશે નહીં."

આ જોગવાઈ એવો હેતુ ધરાવે છે કે મેજિસ્ટ્રેટને આવા સંજ્ઞાનપાત્ર ગુનાની તપાસ અંગે અવગત રાખવામાં આવે જેથી તે તપાસ પર નિયંત્રણ રાખી શકે અને જરૂરી હોય તો ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૫૯ હેઠળ યોગ્ય દિશાનિર્દેશ આપી શકે. પરંતુ જ્યાં એફ.આઈ.આર. વાસ્તવમાં વિલંબ વિના નોંધવામાં આવી હોવાનું અને એફ.આઈ.આર.ના આધારે તપાસ શરૂ કરવામાં આવી હોવાનું દર્શાવવામાં આવે છે, ત્યાં અહેવાલની નકલ મેજિસ્ટ્રેટને મોકલવામાં થયેલો વિલંબ માત્ર એટલા આધાર પર એ નિષ્કર્ષને યોગ્ય ઠરાવી શકતો નથી કે તપાસ કલંકિત હતી અને ફરિયાદ પક્ષનો મામલો આધારહીન હતો. પાળા સિંહ અને અન્ય વિ. સ્ટેટ ઓફ પંજાબ, એ.આઈ.આર. (૧૯૭૨) એસ.સી. ૨૬૭૯. એફ.આઈ.આર.ની નકલ મેજિસ્ટ્રેટને મોકલવામાં થયેલો અસાધારણ વિલંબ એવો પરિસ્થિતિજન્ય આધાર બની શકે છે, જેનાથી એવી વૈધ શંકા ઊભી થાય કે પ્રથમ માહિતી અહેવાલ દર્શાવાયેલ તારીખ કરતાં ઘણી મોડે દિવસે નોંધાયો હતો, અને જેના કારણે ફરિયાદ પક્ષને ઘટનાનું તર્કવિરુદ્ધ વર્ણન રજૂ કરીને તેમાં સુધારાઓ અને અલંકારિક ઉમેરાઓ કરવાની પૂરતી મોહલત મળી હતી. ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૫૭ હેઠળ એફ.આઈ.આર.ની પ્રામાણિકતા અંગે શંકા કરવા માટે જે વિલંબ પ્રાસંગિક ગણવામાં આવ્યો છે તે દરેક પ્રકારનો વિલંબ નથી, પરંતુ ફક્ત અસાધારણ અને અકલ્પિત વિલંબ છે. જોકે, આરોપીને કોઈ

હાનિ ન થઈ હોય તેવી સ્થિતિમાં પોલીસ દ્વારા અહેવાલ રજૂ કરવામાં થયેલી ચૂકથી વિચારણું દૂષિત થતું નથી. આ અદાલતે સરવન સિંહ અને અન્ય વિ. સ્ટેટ ઓફ પંજાબ, એ.આઈ.આર. (૧૯૭૬) એસ.સી. ૨૩૦૪ માં નિર્ધારિત કર્યું હતું કે પ્રથમ માહિતી અહેવાલ મોકલવામાં થયેલો વિલંબ માત્ર પોતે જ એવી પરિસ્થિતિ નથી કે જેના આધારે ફરિયાદ પક્ષનો આખો મામલો ફગાવી દેવામાં આવે, ખાસ કરીને ત્યારે જ્યારે તથ્યોના આધારે એવું જણાય કે ફરિયાદ પક્ષે એફ.આઈ.આર. મોકલવામાં થયેલા વિલંબ માટે અત્યંત દૃઢ અને ચુકિતસંગત સમજૂતી આપી હતી.

હાજર કેસમાં, એફ.આઈ.આર. ઘટના પછી ૧૫ મિનિટની અંદર નોંધાવવામાં આવી હોવાનું દર્શાવવામાં આવ્યું છે અને મોટાભાગના આરોપીઓને તરત જ પકડી લેવામાં આવ્યા હતા. આરોપી વ્યક્તિઓને ખોટી રીતે સંડોવવાની કોઈ શક્યતા દેખાતી નથી. તથ્યોના આધારે પણ, નીચલી અદાલતોએ એફ.આઈ.આર.ની નકલ ક્ષેત્ર અધિકાર ધરાવતા મેજિસ્ટ્રેટને મોકલવામાં કોઈ વિલંબ થયો હોવાનું માન્યું નહોતું. અપીલકર્તા સુભાષ ચંદ રાય (એર) તરફથી હાજર થયેલ વિદ્વાન વકીલે અમને આ બાબતમાં વિશ્વાસમાં લેવા માટે કોઈપણ પુરાવાનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી કે એફ.આઈ.આર.ની નકલ ક્ષેત્ર અધિકાર ધરાવતા મેજિસ્ટ્રેટને મોકલવામાં કોઈ અસ્પષ્ટ અને અતિશય વિલંબ થયો હતો.

હોશિલા દેવી (પીડબ્લ્યુડ) ની સાક્ષીને પડકારતાં, અપીલકર્તા સુભાષ ચંદ રાય (એર) તરફના વિદ્વાન વકીલે રજૂ કર્યું છે કે તેણીની સાક્ષી અને તબીબી પુરાવા વચ્ચે વિસંગતિ હોવાથી તેણીને આંખે જોનાર સાક્ષી તરીકે માનવી શકાય નહીં.

વધુમાં એવો દાવો કરવામાં આવ્યો છે કે તેણીએ જણાવ્યું હતું કે ઉક્ત આરોપીએ રાઈફલથી ગોળી ચલાવી હતી, જ્યારે તેની પાસેથી હકીકતમાં બંદૂક મળી આવી હતી, તેથી તેણીની વાત પર વિશ્વાસ કરવો જોઈએ નહીં. નીચલી અદાલતમાં નોંધાયેલા પોતાના નિવેદનમાં, હોશિલા દેવી (પીડબ્લ્યુડ) એ પોતાની નજરે જોવાયેલી ઘટનાનું જીવંત વર્ણન આપ્યું છે. તેણીએ જણાવ્યું છે કે ગામના ઉત્તર તરફથી એવો હોબાળો સાંભળ્યા બાદ કે લાલ મુની રાયને કેટલાક લોકોએ પકડી લીધો છે, તે ઘરે હાજર અન્ય પરિવારજનો સાથે ઘટનાસ્થળે દોડી ગઈ. તેણીએ અવિનાશ ચંદ રાય (એ૧), અનિલ રાય (એ૪), અવની રાય (એ૫), અવધ બિહારી રાય (એ૩), અમિત રાય (એ૬), સત નરૈના @ સત્તા (એ૭) તથા અન્ય બે વ્યક્તિઓને રાઈફલ અને બંદૂકો જેવા હથિયારોથી સજ્જ હાલતમાં જોયા અને તેઓએ લાલ મુની રાયને પકડી લીધો હતો, જે તેમના કબજામાંથી છૂટીને ભાગવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો. જેમ જ લાલ મુની રાય છૂટ્યો અને બે-ત્રણ પગલાં આગળ વધ્યો, ત્યારે અવિનાશ ચંદ રાય (એ૧) એ તેની પાછળથી ગોળી ચલાવી, જે તેના કપાળમાં લાગી અને તે જમીન પર ઢળી પડ્યો. તેણી માટે અજાણ્યો એવો બીજો એક વ્યક્તિએ પણ લાલ મુની રાય પર ગોળી ચલાવી. તે જ સમયે, તેના પતિ ચંદ મુની રાય ઘટનાસ્થળની નજીક પહોંચ્યા ત્યારે, સુભાષ ચંદ રાય (એ૨)

તેના વસંડા પરથી તેણે પોતાના હથિયારમાંથી ગોળીબાર કર્યો, જે તેના પતિના ડાબા કાનપટ્ટાના ભાગે વાગ્યો અને તે જમીન પર પડી ગયો. ત્યારબાદ ઉક્ત આરોપીએ પી.ડબ્લ્યુ.ડ અને અન્ય લોકો તરફ પણ ગોળીબાર કર્યો, જેઓ

ઘટનાસ્થળેથી ભાગી જઈ પોતાનો જીવ બચાવી શક્યા. થોડા સમય પછી તેઓ ફરી ઘટનાસ્થળે પરત ગયા. પુરાવામાં એવું પણ સામે આવ્યું છે કે આરોપીએ પોલીસ કર્મચારીઓ પર પણ ગોળીબાર કર્યો હતો. પી.ડબલ્યુ.ડ એ ક્યાંય એવું જણાવ્યું નથી કે તેના પતિને માત્ર એક જ ગોળી વાગી હતી. તેણીએ માત્ર એટલી જ ગોળી અંગે વર્ણન કર્યું છે, જે તેની હાજરીમાં ચલાવવામાં આવી હતી. સુભાષ ચંદ રાય (એર) દ્વારા અન્ય કોઈ ગોળી ચલાવવામાં આવી હોય અથવા અન્ય આરોપીઓ દ્વારા ચલાવવામાં આવેલી ભટકી ગયેલી ગોળી મૃતકને વાગી હોય તેવી શક્યતા નકારી શકાય તેવી નથી. નીચલી અદાલત તેમજ વડી અદાલતે યોગ્ય રીતે એવું ઠરાવ્યું છે કે તેની સાક્ષી અદાલતના વિશ્વાસને પ્રેરિત કરે છે અને તેને ભણાવીને સાક્ષી બનાવવામાં આવી હોય અથવા તે ઘટનાની પ્રત્યક્ષદર્શી સાક્ષી ન હોય તેવી કોઈ શક્યતા નકારી કાઢી છે.

ડૉ. જય શંકર મિશ્રા (પીડબ્લ્યુ ૧૦) એ નીચલી અદાલતમાં સાક્ષી આપતાં જણાવ્યું હતું કે તેમણે ચંદ મુની રાયના મૃતદેહનું મૃતદેહોત્તર પરીક્ષણ કર્યું હતું. તેમની જિરહમાં સાક્ષીએ જણાવ્યું હતું કે "ચંદ મુની રાય પર થયેલી ઈજા ક્રમાંક ૧ અને ૩ એકબીજાથી સ્વતંત્ર છે. તે બે જુદા જુદા ગોળીબારથી થયેલી છે. બન્ને ઈજાઓ ચંદ મુની પર રાઈફલથી થયેલી હતી." બે જુદા જુદા ગોળીબારમાંથી થયેલી બે ઈજાઓના આ ઉદ્દેખનો લાભ લેતાં અપીલકર્તાના વિદ્વાન વકીલે નાની બાબતને વધારી બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અગાઉ નોંધાયું તેમ, મૃતકને ઉપરોક્ત અપીલકર્તા અથવા અન્ય કોઈ આરોપી તરફથી બીજી ગોળી વાગી હોવાની શક્યતા નકારી શકાય તેમ નથી. વિદ્વાન વકીલે વધુમાં દલીલ કરી હતી

કે ડૉક્ટરે ઉપરોક્ત ઇજાઓ રાઈફલથી થયેલી હોવાનું જણાવ્યું હોવાથી ફરિયાદ પક્ષનો કેસ સ્વીકારી શકાય તેમ નથી, કારણ કે અપીલકર્તા સુભાષ ચંદ્ર રાય (એર) પાસેથી જે વસ્તુ જમ કરવામાં આવી હતી તે બંદૂક હતી, રાઈફલ નહોતી. મુખ્ય પરીક્ષણમાં સાક્ષીએ જણાવ્યું હતું કે ઇજાઓ મૃત્યુપૂર્વની હતી અને ગંભીર સ્વભાવની હતી તથા તે "અગ્નિશસ્ત્ર" થી થયેલી હતી. બંદૂક અને રાઈફલ બન્ને અગ્નિશસ્ત્ર છે તે બાબતે કોઈ વિવાદ નથી. નિષ્ણાત સાક્ષીએ ક્યાંય આવું જણાવ્યું નથી કે આવી ઇજાઓ બંદૂકની ગોળીથી થઈ શકતી નથી. એ ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે કે સાક્ષી પીડબ્લ્યુ ૧૦ ચિકિત્સા વિજ્ઞાનના નિષ્ણાત હતા, બેલિસ્ટિક નિષ્ણાત નહોતા. તે સિવાય પણ, પીડબ્લ્યુ ૧, ૧૧, અને ૬ ની વિશ્વસનીય, સસંગત પ્રત્યક્ષદ્રષ્ટા સાક્ષીના પ્રકાશમાં નિષ્ણાતના અભિપ્રાયનું મહત્વ ઘટી જાય છે. આવી દલીલ આ સર્વોચ્ચ અદાલતે પંજાબ સિંહ વિ. હરિયાણા રાજ્ય, એ.આઈ.આર. (૧૯૮૪) એસ.સી. ૧૨૩૩ માં બે કારણોસર નામંજૂર કરી હતી, (૧) કે જો પ્રત્યક્ષ પુરાવો સંતોષકારક અને વિશ્વસનીય હોય, તો તેને કલ્પિત વૈદકીય પુરાવાના આધાર પર નામંજૂર કરી શકાય નહીં, અને (૨) કે જો વૈદકીય પુરાવો યોગ્ય રીતે વાંચવાથી બે વિકલ્પીય સંભાવનાઓ દર્શાવે પરંતુ કોઈ અસંગતતા દર્શાવતો ન હોય, તો પ્રત્યક્ષદ્રષ્ટા સાક્ષીના વિશ્વસનીય અને સંતોષકારક નિવેદનો સાથે સુસંગત હોય તે સંભાવનાને સ્વીકારવી પડે.

વિદ્વાન વકીલે કથિત વિસંગતતાઓનો લાભ મેળવવાનો પણ પ્રયાસ કર્યો છે

વિવિધ આરોપી વ્યક્તિઓના હાથમાં રહેલી બંદૂકો અને રાઈફલોના વર્ણન અંગે. સુભાષ ચંદ રાય (એર) ની તરફથી અપીલની દલીલ કરતાં, વિદ્વાન વકીલે રજૂ કર્યું કે સાક્ષીઓએ એવું જણાવ્યું હતું કે જ્યારે તેણે ચંદ મુની રાય પર ગોળીબાર કર્યો ત્યારે તેની પાસે રાઈફલ હતી, પરંતુ તેની ધરપકડ સમયે હકીકતમાં બંદૂક જમ કરવામાં આવી હતી, તેથી પી.ડબલ્યુઝ. ૧, ૨, ૫ અને ૬ ની સાક્ષી પર કોઈ વિશ્વાસ રાખી શકાય નહીં. આ બાબતે વિવાદિત નથી કે નીચલી અદાલત તેમજ વડી અદાલતે જેના પર આધાર રાખ્યો છે તે પ્રત્યક્ષદર્શી સાક્ષીઓ અગ્નિયસ્ત્રોના નિષ્ણાત નથી. સામાન્ય માણસ માટે બંદૂક અને રાઈફલ વચ્ચે ખાસ કોઈ ફરક નથી. પુરાવામાં એવું સામે આવ્યું છે કે તમામ ૯ આરોપી વ્યક્તિઓ અગ્નિયસ્ત્રોથી સજ્જ હતા, જેમાંથી કેટલીકનો ઉદ્દેશ રાઈફલ તરીકે અને બાકીનાનો બંદૂક તરીકે કરવામાં આવ્યો હતો. તેમણે હથિયારો તે સમયે જોયા હતા જ્યારે આરોપીઓએ બેફામ ગોળીબાર કર્યો હતો અને સાક્ષીઓ પોતાનાં જીવનને જોખમ હોવાની ભીતિ અનુભવી રહ્યા હતા. સામાન્ય અનુભવ એવો છે કે આવી ક્ષણોની ગૂંચવણમાં સાક્ષીઓ આવી ભૂલો કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે, ખાસ કરીને જ્યારે અચાનક ભયે તેઓ ઘેરાઈ જાય. પ્રત્યક્ષદર્શી સાક્ષીઓ પી.ડબલ્યુઝ. ૧, ૨, ૫ અને ૬ એ જરૂરની કસોટી સફળતાપૂર્વક પાર કરી છે અને નીચેની બંને અદાલતોએ તેમના પર આધાર મૂક્યો છે. ઉપરોક્ત પ્રત્યક્ષદર્શી સાક્ષીઓના નિવેદનો સ્વીકાર્ય નથી એમ માનવા માટે મને કોઈ આધાર જણાતો નથી.

હું એ રજૂઆતમાં પણ કોઈ સાર નથી જોતો કે કારણ કે પી.ડબલ્યુ. ૧ અને ૫ ના નામો એફ.આઈ.આર.માં ઉદ્દેખિત નથી, તેથી તેમની સાક્ષી પર કોઈ વિશ્વાસ

મૂકવો શક્ય નથી. એફ.આઈ.આર.નો હેતુ ફોજદારી કાયદાને ગતિમાં મૂકવાનો છે, જેના માટે ઘટનાને જોનારા તમામ સાક્ષીઓની વિગત અથવા તેમના નામો આપવાની આવશ્યકતા નથી. પ્રથમ માહિતી અહેવાલ નોંધાવનાર વ્યક્તિએ બનેલી દરેક ઘટનાની દરેક હકીકતનું વિસ્તૃત વર્ણન આપવું જરૂરી નથી. ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે કે પી.ડબલ્યુ. ૬, જેના પતિની હત્યા થઈ હતી, એફ.આઈ.આર. નોંધાવતી વેળાએ અતિશય વ્યાકુળ સ્થિતિમાં હોવી જ જોઈએ અને તેવી માનસિક વેદનાની સ્થિતિમાં ઘટનાને જોનાર સાક્ષીઓના નામ સંબંધિત વિગતો તે આપી શકી ન હોય. તમામ પ્રત્યક્ષદર્શી સાક્ષીઓની હાજરી નીચલી અદાલતો દ્વારા સ્વીકારવામાં આવી છે અને હું જુદો દષ્ટિકોણ અપનાવવાનું કોઈ કારણ જોતો નથી, ખાસ કરીને જ્યારે આ હકીકતનો પ્રશ્ન છે, જેની સંપૂર્ણ નોંધ બે હકીકતી અદાલતો દ્વારા લેવામાં આવી હતી અને તેમ છતાં અદાલતોએ પી.ડબલ્યુ. ૬ તથા પી.ડબલ્યુ. ૧ અને ૫ ની સાક્ષી પર વિશ્વાસ મૂક્યો હતો. અપીલકર્તાનો એવો કેસ નથી કે આરોપી વ્યક્તિઓના નામો એફ.આઈ.આર.માં ઉલ્લેખિત ન હતા. અપીલકર્તાનો એવો પણ કેસ નથી કે ઉપરોક્ત સાક્ષીઓના ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૬૧ હેઠળના નિવેદનો તપાસ એજન્સી દ્વારા તરત જ નોંધવામાં આવ્યા ન હતા. ઉઠાવવામાં આવેલ આ દલીલ અતિશય દુરાનુમાનપૂર્ણ અને કોઈ જ સારવત્તા વિનાની છે.

હું અપીલકર્તા સુભાષ ચંદ રાય (એર) તરફથી હાજર વિદ્વાન વકીલે કરેલી આ રજૂઆતમાં પણ કોઈ તત્ત્વ શોધી શકતો નથી કે મુકાટી સિંહ (પીડબ્લ્યુ ૧ ૨) એ પોતાના મુવક્કિલનું નામ ન લેતાં તેને પ્રતિકૂળ જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો,

તેથી ફરિયાદ પક્ષનો કેસ સફળ થઈ શક્યો ન હોત. માત્ર એટલા કારણે કે અદાલતે સરકારી વકીલને પોતાના જ સાક્ષીને પ્રતિકૂળ જાહેર કરીને તેની જિરહ કરવાની પરવાનગી આપી, તેવા સાક્ષીનું પુરાવું સંપૂર્ણપણે લુપ્ત થઈ જતું નથી. તે પુરાવું વિચારણામાં સ્વીકાર્ય જ રહે છે અને જો અન્ય વિશ્વસનીય પુરાવાથી તેની પુષ્ટિ થતી હોય તો તેની સાક્ષી પર આધાર રાખીને દોષારોપણ કરવાનો કોઈ કાનૂની અવરોધ નથી. ઉક્ત સાક્ષીએ અદાલતમાં નોંધાયેલ પોતાના નિવેદનમાં જણાવ્યું હતું કે પંચાયત ભવનમાં થયેલી બેઠક પછી તે લાલ મુની રાય અને અન્ય લોકો સાથે ગામ તરફ પાછા ફરી રહ્યા હતા અને જ્યારે તેઓ બૈજ નાથ રામના પૂવાલના ઢગલા નજીક પહોંચ્યા ત્યારે તેણે આરોપી અપિનાશ ચંદ રાય (એ૧), અનિલ રાય અને અવધ બિહારી રાયને અન્ય લોકો સાથે, રાઈફલ અને બંદૂકોથી સજ્જ અવસ્થામાં જોયા. તેઓએ લાલ મુની રાયને પકડી લીધો. સાક્ષીએ બૂમ પાડી અને હાકલ કરી કે ઉપરોક્ત વ્યક્તિઓએ લાલ મુની રાયને પકડી લીધો છે, જેના પછી ગામમાંથી અનેક લોકો, જેમાં ચંદ મુની રાય (મૃતક) પણ સામેલ હતા, સ્થળ પર દોડી આવ્યા. જોકે, તેણે સુભાષ ચંદ રાય (એ૨) ની હાજરીનો ઉલ્લેખ કર્યો ન હતો, જેના કારણે તેને પ્રતિકૂળ જાહેર કરવામાં આવ્યો. પોતાની જિરહમાં તેણે સ્વીકાર્યું કે લોહી લાગેલી માટી જમ કરવામાં આવી હતી'.

જ્યાં લાલ મુની રાય અને ચાંદ મુની રાય પડી ગયા હતા તે સ્થળેથી. આંખે જોનાર સાક્ષીઓની હાજરી અંગે તેણે જણાવ્યું કે, "મને યાદ નથી કે મેં દરોગાજીને અગાઉ એવું કહ્યું હતું કે ચાંદ મુની રાયની પત્ની અને પુત્ર ચાંદ મુની

રાયને બચાવવા આવ્યા ત્યાં સુધી". ઘટના બની હતી અને ઘટના થયાની તારીખે બે વ્યક્તિઓનાં મૃત્યુ થયાં હતાં, તે બાબતનો સ્વીકાર પી.ડબ્લ્યુ.૧૨ દ્વારા પણ કરવામાં આવ્યો છે. તેથી, માત્ર મુકાતી સિંહ (પી.ડબ્લ્યુ. ૧૨) એ અપીલકર્તા સુભાષ ચંદ્ર રાય (એર)નું નામ લીધેલું નથી, એટલા આધારે તેને નિર્દોષ છૂટકારો મળવા પાત્ર છે એવો ઠરાવ કરવા માટે કોઈ કારણ નથી.

રક્ષણ પક્ષ દ્વારા રજૂ કરાયેલા પુરાવામાં એવું દર્શાવવામાં આવ્યું હતું કે આરોપી વ્યક્તિઓને પણ ઈજાઓ પહોંચી હતી. તેમ છતાં, એ સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું કે આવી ઈજાઓ તેમને ઘટનાક્રમ દરમિયાન પહોંચી નહોતી. રક્ષણ પક્ષનો કેસ એવો છે કે ધરપકડ પછી આરોપીઓને કથિત રીતે જે યાતના આપવામાં આવી, તેના કારણે તેમને ઈજાઓ પહોંચી હતી. ઘટનાનાં અનુસંધાને બાદમાં ઈજાઓ પહોંચી હોય, જો કોઈ હોય, તો તે આરોપી વ્યક્તિઓને કોઈ રીતે મદદરૂપ થતી નથી. જો આરોપીઓને તેમની ધરપકડ પછી મારફૂટ અથવા યાતના આપવામાં આવી હોય, તો તેમને જવાબદાર પોલીસ અધિકારીઓ વિરુદ્ધ કાર્યવાહી દાખલ કરવાની છૂટ હતી, પરંતુ ઘટના પછી પોલીસે કથિત મારફૂટ કરી હોવાના આધારે તેઓ નિર્દોષ છૂટકારાનો લાભ માંગણી કરી શકતા નથી. પુરાવામાંથી એવું બહાર આવ્યું છે કે આરોપી વ્યક્તિઓએ પોલીસે પર અંધાધૂંધ ગોળીબાર કર્યો હતો, જે કદાચ પોલીસને તેમને માર મારવા ઉશ્કેરવાનું કારણ બની શકતું હોય. જેમ હોય તેમ, કેટલાક આરોપી વ્યક્તિઓના શરીર પર નોંધાયેલી આવી નાની ઈજાઓ ફરિયાદ પક્ષના કેસને કોઈ રીતે નબળો પાડતી નથી.

પી.ડબ્લ્યુ. ૧, ૨, ૫ અને ૬ ની પ્રત્યક્ષદર્શી સાક્ષીના આધાર પર, અવિનાશ ચંદ રાય (એ૧) અને સુભાષ ચંદ રાય (એ૨) પાસેથી હથિયારોની વસૂલાત, તેમની અને મૃતક વચ્ચેની વૈરભાવની હાજરી તથા વૈધકીય પુરાવાને ધ્યાનમાં લેતા, અવિનાશ ચંદ રાય (એ૧) અને સુભાષ ચંદ રાય (એ૨) સંબંધે દોષિત ઠરાવ અને સજાના નિષ્કર્ષમાં હસ્તક્ષેપ કરવા માટે મને કોઈ આધાર જણાતો નથી. સુભાષ ચંદ રાય (એ૨) દ્વારા દાખલ કરાયેલી અપીલો નિર્વિવાદ ગુણદોષવિહોળી હોવાથી ફગાવી દેવામાં આવે છે. જોકે, અન્ય આરોપીઓ તરફથી હાજર થયેલા વિદ્વાન વકીલે રજૂ કર્યું છે કે ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૦૨ ને કલમ ૧૪૯ સાથે વાંચીને તેમના મુક્તારઓને કરવામાં આવેલ દોષિત ઠરાવ અને ફટકારવામાં આવેલી સજાઓ ન્યાયસંગત નથી.

૧

ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૧૪૯નો વ્યાપ આ અદાલતે વિવિધ ચુકાદાઓમાં સમજાવ્યો છે, જેમાં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે, જો સુધી હકારાત્મક રીતે આ સાબિત ન થાય કે દરેક આરોપીએ સામાન્ય હેતુમાં ભાગીદારી કરી હતી અને તે મુજબ ઘટનામાં સહભાગ લીધો હતો, ત્યાં સુધી ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૧૪૯નો અમલ કરવો અત્યંત અસુરક્ષિત રહેશે. મસાલતી વિ. સ્ટેટ ઓફ ચુ.પી., (૧૯૬૪) ૮ એસ.સી.આર. ૧૩૩ માં આ રીતે નોંધવામાં આવ્યું હતું :

જે વ્યક્તિને ગેરકાયદેસર સભાનો સભ્ય હોવાનું આક્ષેપિત કરવામાં આવે છે તેના વિરુદ્ધ જે બાબત સાબિત કરવી રહે છે તે એ છે કે તે સભા રચનારા વ્યક્તિઓમાંનો એક હતો અને તેણે સભાના અન્ય સભ્યો સાથે મળીને ભારતીય

દંડ સંહિતાની કલમ ૧૪૧માં વ્યાખ્યાયિત કરાયેલ સામાન્ય હેતુ ધારણ કર્યો હતો. કલમ ૧૪૨ તેમ છતાં જોગવાઈ કરે છે કે જે કોઈ વ્યક્તિ, કોઈ સભાને ગેરકાયદેસર સભા બનાવતા તથ્યોની જાણ હોવા છતાં, જાણપૂર્વક તેવી સભામાં જોડાય છે અથવા તેમાં યથાવત રહે છે, તેને ગેરકાયદેસર સભાનો સભ્ય કહેવાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, પાંચ કે તેથી વધુ વ્યક્તિઓની એવી સભા, જે કલમ ૧૪૧ની પાંચ ઉપકલમોમાં નિર્દિષ્ટ સામાન્ય હેતુઓમાંથી એક અથવા વધુ હેતુઓથી પ્રેરિત હોય અને તે હેતુઓ ધારણ કરતી હોય, તે ગેરકાયદેસર સભા છે. આવા કેસમાં નિર્ધારિત કરવાની નિર્ણાયક બાબત એ છે કે શું તે સભામાં પાંચ કે તેથી વધુ વ્યક્તિઓ હતાં અને શું ઉદ્દેશિત વ્યક્તિઓએ કલમ ૧૪૧માં નિર્દિષ્ટ સામાન્ય હેતુઓમાંથી એક અથવા વધુ હેતુ ધારણ કર્યા હતા. આ પ્રશ્ન નક્કી કરતી વખતે, એ વિચારવું પ્રાસંગિક બને છે કે શું તે સભામાં એવા કેટલાક લોકો હતા કે જેઓ માત્ર નિષ્ક્રિય સાક્ષીઓ હતા અને માત્ર નિર્રથક જિજ્ઞાસાના કારણે સભામાં જોડાયા હતા, પરંતુ સભાનો સામાન્ય હેતુ ધારણ કરવાનો તેમનો ઇરાદો ન હતો. આ પરિપ્રેક્ષ્યમાં, આ અદાલતે સલાદિન વિ. સ્ટેટ ઓફ યુ.પી., એ.આઈ.આર. (૧૯૫૬) એસ.સી. ૧૮૧ ના કેસમાં કરેલ અવલોકનો મહત્વ ધરાવે છે; અન્યથા, કાયદા મુજબ એવું કહેવું યોગ્ય નહીં બને કે કોઈ વ્યક્તિને ગેરકાયદેસર સભાનો સભ્ય માનવા પહેલાં એ બતાવવું જ પડશે કે તેણે કોઈ ગેરકાયદેસર પ્રગટ કૃત્ય કર્યું હતું અથવા સભાના સામાન્ય હેતુની અનુસૂતિમાં કોઈ ગેરકાયદેસર ઉપેક્ષા માટે દોષી હતો. હકીકતમાં, કલમ ૧૪૮ સ્પષ્ટ કરે છે કે જો ગેરકાયદેસર સભાનો કોઈ સભ્ય તે સભાના સામાન્ય હેતુની સિદ્ધિમાં, અથવા

તે હેતુની સિદ્ધિમાં થવાની શક્યતા છે એવી જાણ તે સભાના સભ્યોને હતી એવો કોઈ ગુનો કરે, તો તે ગુનો થતાં સમયે જે કોઈ વ્યક્તિ તે જ સભાનો સભ્ય હોય, તે દરેક વ્યક્તિ તે ગુનાની દોષિત ગણાય છે; અને તે સ્પષ્ટપણે આ સિદ્ધાંત ઉજાગર કરે છે કે કલમ ૧૪૯ દ્વારા નિર્ધારિત દંડ એક અર્થમાં પરોક્ષ જવાબદારી આધારિત છે અને તે હંમેશા આ આધારે આગળ વધતો નથી કે ગેરકાયદેસર સભાના દરેક સભ્યે તે ગુનો વાસ્તવમાં કર્યો જ હોય.

લાલજી વિ. સ્ટેટ ઓફ યુ.પી., [૧૯૮૯] ૧ એસ.સી.સી. ૪૩૯ માં આ અદાલતે ઠરાવ્યું હતું :

કલમ ૧૪૯ ગુનો કરવામાં આવે તે સમયે ગેરકાયદેસર સભાનો દરેક સભ્ય તે ગુનાનો દોષિત બને છે એવી જોગવાઈ કરે છે. તેથી, આ કલમે એક નિર્ધારિત અને સ્વતંત્ર ગુનો સર્જ્યો છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, તેણે ગેરકાયદેસર સભાના સભ્યો પર સામાન્ય ઉદ્દેશને અનુસરી કરવામાં આવેલા ગેરકાયદેસર કૃત્યો બાબતે રચનાત્મક અને પ્રતિનિધિરૂપ દાયિત્વ ઊભું કર્યું છે. ગેરકાયદેસર સભાના સભ્યોનું દાયિત્વ માત્ર ગેરકાયદેસર સભાના સામાન્ય ઉદ્દેશને અનુસરી કરવામાં આવેલા કૃત્યો સુધી, અથવા એવા ગુનાઓ સુધી જ વિસ્તરે છે, જે ગેરકાયદેસર સભાના સભ્યોને તે ઉદ્દેશની સિદ્ધિ દરમિયાન કરવામાં આવવાની સંભાવના હોવાનું જાણીતું હોય. એકવાર કોઈ વ્યક્તિનો મામલો આ કલમના ઘટક તત્વોમાં આવી જાય, ત્યારબાદ તેણે પોતાના હાથથી કંઈ કર્યું ન હતું તે પ્રશ્ન ગોણ બની જાય છે. તે એવો બચાવ રજૂ કરી શકતો નથી કે ગેરકાયદેસર સભાના સામાન્ય ઉદ્દેશની સિદ્ધિ દરમિયાન કરવામાં આવેલ ગુનો, અથવા એવો

ગુનો જે તે ઉદ્દેશની સિદ્ધિ દરમ્યાન કરવામાં આવવાની સંભાવના હોવાનું સભ્યોને જાણીતું હતું, તે તેણે પોતાના હાથથી કર્યો ન હતો. જેમાં તે જોડાયો હતો તે કૃત્યોના સંયોજનના સંભવિત અને સ્વાભાવિક પરિણામનો આશય દરેકને હતો એવું માનવું જોઈએ. ગેરકાયદેસર સભા રચનાર તમામ વ્યક્તિઓએ કોઈ પ્રગટ કૃત્ય કરવું જ જોઈએ એવું આવશ્યક નથી. જ્યારે આરોપીઓ લાઠીઓથી સજ્જ થઈ એકત્ર થયા હતા અને ફરિયાદ પક્ષ પરના હુમલામાં સહભાગી હતા, ત્યારે ફરિયાદ પક્ષ માટે એ સાબિત કરવું ફરજિયાત નથી કે કયું નિશ્ચિત પ્રગટ કૃત્ય કયા આરોપીએ કર્યું હતું. આ કલમ ગેરકાયદેસર સભાના સભ્યને, માત્ર તે ગેરકાયદેસર સભાનો સભ્ય છે એટલા કારણે, દરેક એકલ વ્યક્તિના તથા તમામના કૃત્યો માટે મુખ્ય કર્તા તરીકે જવાબદાર બનાવે છે. પ્રગટ કૃત્ય અને સક્રિય ભાગીદારી ગુનો કરનાર વ્યક્તિના સામાન્ય ઈરાદાનો સંકેત આપી શકે છે, પરંતુ ગેરકાયદેસર સભામાં માત્ર હાજરી જ કલમ ૧૪૯ હેઠળ પ્રતિનિધિરૂપ ફોજદારી દાવિત્વ સ્થિર કરી શકે છે.

એ નોંધવું આવશ્યક છે કે કલમ ૧૪૯ હેઠળ રચનાત્મક દોષિતતાનો આધાર માત્ર ગેરકાયદેસર સભ્યમંડળીની સભ્યતા છે, શરતે કે આવશ્યક સામાન્ય ઉદ્દેશ્ય અથવા જાણકારી હાજર હોય.

શમશુલ કન્વર વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય .. [૧૯૯૫) ૪ એસ.સી.સી. ૪૩૦ માં એવું ધારણ કરવામાં આવ્યું હતું કે સામાન્ય ઉદ્દેશનું અનુમાન કરવા માટે આવશ્યક નથી કે આરોપીઓમાંના દરેકે હુમલામાં ભાગ લીધો જ હોય, જ્યારે દષ્ટસાક્ષીઓના પુરાવા સ્પષ્ટ રીતે સ્થાપિત કરે છે કે દોષિત ઠરાવાયેલા તેમાંથી

દરેક આરોપી ગેરકાયદેસર ભેગામણનો સભ્ય હતો, જેના સામાન્ય ઉદ્દેશ હત્યા કરવાનો હતો. જ્યાં ફરિયાદ પક્ષ ગેરકાયદેસર ભેગામણના તમામ સભ્યો દ્વારા સામાન્ય ઉદ્દેશના સહભાગિત્વનું અસ્તિત્વ સાબિત કરવામાં નિષ્ફળ જાય છે, ત્યાં માત્ર તેમની હાજરી અથવા આવા કોઈ સ્પષ્ટ કૃત્યના પુરાવાના આધાર પર, જેના કારણે મૃત્યુ પામનારનું મૃત્યુ થયું નહોતું, તમામ આરોપી વ્યક્તિઓને દોષિત ઠરાવવું અસુરક્ષિત છે. નીચલી બંને અદાલતો તથ્યોના આધાર પર એવું શોધી શકી નથી કે એ ૩ થી એ ૭ સહિત તમામ આરોપી વ્યક્તિઓએ એ ૧ અને એ ૨ સાથે, જેમણે ગોળીબાર કર્યો, તે સામાન્ય ઉદ્દેશ વહેંચ્યો હતો. આવા સામાન્ય ઉદ્દેશના અસ્તિત્વને માનવા અથવા તેનું અનુમાન કરવા માટે ન તો કોઈ પ્રત્યક્ષ પુરાવો અને ન તો કોઈ પરિસ્થિતિઓ અભિલેખ પર લાવવામાં આવી છે. અપીલકર્તાઓના વિદ્વાન વકીલે રજૂ કર્યું છે કે બાકીના આરોપીઓએ લાલ મુની રાય અને ચંદ મુની રાયનું મૃત્યુ નિપજાવવાના હેતુથી એ ૧ અને એ ૨ સાથે સામાન્ય ઉદ્દેશ વહેંચ્યો હતો તે દર્શાવવા માટે પુરાવામાં કશું જ નથી. ભલે સામાન્ય ઉદ્દેશનું અસ્તિત્વ સાબિત થયું માનવામાં આવે, તો પણ તે તોફાન કરવાના ગુના સિવાયના અન્ય કોઈ ગુનાનો સામાન્ય ઉદ્દેશ હોઈ શકે નહીં. કેસના વિશિષ્ટ તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓમાં મને આવી રજૂઆતમાં તત્ત્વ જણાય છે. ફરિયાદ પક્ષનો સાબિત થયેલો કેસ એવો છે કે જ્યારે લાલ મુની રાય અન્ય લોકો સાથે પાછા ફરી રહ્યા હતા, ત્યારે શસ્ત્રોથી સજ્જ આરોપી વ્યક્તિઓએ તેમને અટકાવ્યા હતા, અને જો ગેરકાયદેસર ભેગામણનો ઉદ્દેશ તેમનું મૃત્યુ નિપજાવવાનો હોત, તો માત્ર ઉપરોક્ત મૃત્યુ પામનાર લાલ મુની રાયને પકડી

રાખવા અને તેમને માર મારવા માટે કોઈ કારણ કે પ્રસંગ નહોતો. અન્ય આરોપી વ્યક્તિઓની પકડમાંથી છટકી ગયા પછી જ અવિનાશ ચંદ રાય (એ ૧) એ તેમની ઉપર ગોળી ચલાવી હતી. અન્ય આરોપી વ્યક્તિઓએ કદાચ તેમના વિચારમાં પણ રાખ્યું ન હોય કે તેઓ ઈચ્છતા હતા તે તોફાન નિષ્ફળ જાય તો તેમાંથી કોઈ એક પીડિત પર ગોળી ચલાવી દેશે.

તથાપિ, રેકૉર્ડ પર એવું દર્શાવવા પૂરતા પુરાવા ઉપલબ્ધ છે કે એ૩ થી એ૭એ એ૧ અને એ૨ સાથે ગેરકાયદે સભા રચી હતી, જેનો સામાન્ય હેતુ મૃતક લાલ મુની રાય વિરુદ્ધ બળ અને હિંસાનો ઉપયોગ કરવાનો હતો. પુરાવામાં એ પણ સામે આવ્યું છે કે ઉપરોક્ત આરોપીઓએ, જેઓ તોફાનના ગુના માટે ગેરકાયદે સભા રચી હતી, એવા ઘાતક શસ્ત્રો ધારણ કર્યા હતા કે જે ગુનામાં શસ્ત્ર તરીકે વપરાય તો મૃત્યુ નિષ્પજવવાની સંભાવના હતી. તેઓ જે ગેરકાયદે સભાનો ભાગ હતા, તેની પાસે લાલ મુની રાય અથવા ચંદ મુની રાય પૈકી કોઈના પણ મૃત્યુનું કારણ બનવાનો હેતુ હતો, એવું દર્શાવતો કોઈ પુરાવો નથી. ચંદ મુની રાયનું મૃત્યુ સુભાષ ચંદ રાય (એ૨) દ્વારા થયું હતું, જે સ્વીકાર્ય રીતે ગેરકાયદે સભાનો ભાગ નહોતો અને તેણે પોતાના ઓટલામાંથી બંદૂકનો ગોળીબાર કર્યો હતો તે સાબિત થયું છે. એ૩ થી એ૭ અંગે વડી અદાલતે આ બાબતના આ પાસાને ધ્યાનમાં લીધો નથી, પરંતુ સમાન તર્કના આધાર પર એ૮ અને એ૯ને ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૧૪૯ની મદદથી હત્યાના ગુનામાંથી નિર્દોષ છૂટકારો આપ્યો હતો, છતાં એમ ઠરાવ્યું હતું કે, “નિઃસંદેહ ભારત અને ગોરખ અપીલકર્તાઓને તે જ રાત્રે સહ-આરોપી અનિલ રાયના ઘરેથી પકડી પાડવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ

માત્ર એટલાથી જ તેઓ લાલ મુની રાય અને ચંદ મુની રાયની હત્યાની ઘટનામાં ભાગીદાર હતા તે સાબિત થતું નથી.” તેમ છતાં, તેઓને શસ્ત્ર અધિનિયમની કલમ ૨૭ હેઠળ દોષિત ઠેરવવામાં આવ્યા હતા. મને એક થી એકના કેસ અને એક તથા એકના કેસ વચ્ચે કોઈ ભેદ દેખાતો નથી. ફરિયાદ પક્ષે એ સ્થાપિત કર્યું છે કે ગેરકાયદે સભાનો સામાન્ય હેતુ ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૧૪૮ હેઠળ દંડનીય એવા ઘાતક શસ્ત્રોથી સજ્જ રહી તોફાનનો ગુનો કરવો હતો. મૃતક વ્યક્તિઓના મૃત્યુનું કારણ બનવું એ એ ૧ અને એ ૨ના વ્યક્તિગત કૃત્યો હતા અને ફરિયાદ પક્ષના પુરાવાથી એવું દર્શાવતું નથી કે અન્ય આરોપીઓએ એવો સામાન્ય હેતુ વહેંચ્યો હતો. તેથી, ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૦૨ સાથે કલમ ૧૪૮ વંચાય તે મુજબ દંડનીય ગુનામાં એ ૨ થી એકની દોષિતતા ટકી શકતી નથી. તેમ છતાં, તેઓ ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૧૪૮ સાથે કલમ ૧૪૮ વંચાય તે મુજબ દોષિત ઠરવા માટે જવાબદાર છે. શસ્ત્ર અધિનિયમ હેઠળ તેમની દોષિતતા અને સજા બાબતે હસ્તક્ષેપ કરી શકાય તેમ નથી.

જેમ અગાઉ નોંધાયું છે, સત્યા નારાયણ (એ ૭) દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલી એસ.એલ.પી. તેની સમર્પણનો પુરાવો રજૂ કરવામાં થયેલી નિષ્ફળતાના કારણે આ અદાલતે ફગાવી દીધી હતી. બારમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું છે અને રાજ્ય તરફથી હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલ દ્વારા તે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે કે ઉક્ત આરોપીએ ત્યારબાદ સમર્પણ કર્યું હતું અને હાલ તે પડકારાયેલ ચુકાદા દ્વારા તેને ફટકારવામાં આવેલી કેદની સજા ભોગવી રહ્યો છે. કલમ ૩૦૨ ને કલમ ૧૪૮ આઈ.પી.સી. સાથે વાંચીને બનેલા ગુનામાં એ ૩ અને એ ૭ દોષિત નથી, એવી

નોંધના દષ્ટિએ, શું આ ચુકાદાનો કોઈ લાભ સત્યા નારાયણ (એ ૭) ને આપી શકાય? રાજા રામ અને અન્ય વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય, [૧૯૯૪] ૨ એસ.સી.સી. ૫૬૮ માં આ અદાલતે અપીલ ન કરનાર આરોપીના કેસ પર વિચાર કર્યો હતો, જે અપીલકર્તાઓના કેસ સાથે સમાન હતો, અને તેને બદલાયેલ દોષારોપણ તથા સજાના લાભનો હકદાર ગણાવ્યો હતો. ફરીથી, ડંડુ લક્ષ્મી રેડ્ડી વિ. આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્ય, (૧૯૯૯] ૭ એસ.સી.સી. ૬૯ માં આ અદાલતે આ રીતે ઠરાવ્યું હતું :

અપીલકર્તાની માતા નારાયણમ્મા હાલમાં આ કેસમાં તેમના વિરુદ્ધ આપવામાં આવેલ દોષિત ઠરાવ અને સજાના અનુસંધાને જેલમાં વેધાઈ રહી છે. નિશ્ચિતપણે, તેમનો દોષિત ઠરાવ અમારી સમક્ષ નથી, કારણ કે તેમણે કોઈ વિશેષ અનુમતિ અરજી દાખલ કરી નથી. પરંતુ આવી સમાન પરિસ્થિતિઓમાં ન્યાયભંગ અટકાવવાના હેતુસર આ અદાલતે એક વિવેકસભર પૂર્વદષ્ટાંત સ્થાપ્યો છે. કોઈ કેસની મૂલવણી કરતાં, જો આ અદાલત આ નિષ્કર્ષે પહોંચે કે કોઈપણ આરોપીની દોષિત ઠરાવ શક્ય નથી, તો તે નિર્ણયનો લાભ તેના સહઆરોપીને પણ આપવો જોઈએ, ભલે તેણે આ અદાલતમાં અપીલ અરજી દ્વારા તે આદેશને પડકાર્યો ન હોય; રાજા રામ વિ. મધ્ય પ્રદેશ રાજ્ય, [૧૯૯૪] ૨ એસ.સી.સી. ૫૬૮ જુઓ.

મારા મત મુજબ, કેસના તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓ હેઠળ, એ ૭ પણ બદલાયેલા દોષારોપણ અને સજાના લાભનો હકદાર છે.

પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં લેતાં સુભાષ ચંદ રાય (એર) દ્વારા દાખલ કરાયેલ અપીલ નામંજૂર કરવામાં આવે છે. અપીલકર્તાઓ અવધ બિહારી રાય (એ૩), અનિલ રાય (એજ), અવની રાય (એપ) અને અમિત કુમાર રાય (એક) દ્વારા દાખલ કરાયેલ અપીલો, ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૦૨ સાથે કલમ ૧૪૯ હેઠળ તેમની દોષિત ઠરાવ અને સજા રદ કરીને, આંશિક રીતે મંજૂર કરવામાં આવે છે. તેઓને ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૧૪૮ સાથે કલમ ૧૪૯ હેઠળ દંડનીય ગુનાના આચરણ માટે દોષિત ઠરાવવામાં આવે છે અને તેમને ત્રણ વર્ષની કઠોર કેદની સજા ફટકારવામાં આવે છે. શસ્ત્ર અધિનિયમની કલમ ૨૭ હેઠળ તેમની દોષિત ઠરાવ અને સજા યથાવત્ રાખવામાં આવે છે. જેમ અગાઉ નોંધવામાં આવ્યું છે તેમ, સત્ય નારાયણ (એ૭), જેણી એસ.એલ.પી. આ અદાલત દ્વારા ૨૭.૩.૧૯૯૮ના રોજ નામંજૂર કરવામાં આવી હતી, તેને પણ બદલાયેલ દોષિત ઠરાવ અને સજાનો લાભ આપવામાં આવે છે, જેના પરિણામે ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૦૨ સાથે કલમ ૧૪૯ હેઠળ તેની દોષિત ઠરાવ રદ કરવામાં આવે છે અને તેના બદલે તેને ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૧૪૮ સાથે કલમ ૧૪૯ હેઠળ દોષિત ઠરાવીને ત્રણ વર્ષની કઠોર કેદની સજા ફટકારવામાં આવે છે. શસ્ત્ર અધિનિયમની કલમ ૨૭ હેઠળ તેની દોષિત ઠરાવ અને સજા યથાવત્ રાખવામાં આવે છે. એ૩ થી એ૭ ને ફટકારવામાં આવેલી દોષિત ઠરાવ અને સજાઓ સાથેસાથે ચલાવવામાં આવશે. જો ઉપરોક્ત આરોપી વ્યક્તિઓ (એ૩ થી એ૭) ને તેમને ફટકારવામાં આવેલી સજાઓ પહેલેથી જ

ભોગવી લીધી હોય, તો તેઓ કોઈ અન્ય કેસમાં જરૂરી ન હોય તો તેમને તાત્કાલિક મુક્ત કરવામાં આવે.

કે.ટી. થોમસ, ન્યાયાધીશ.

૧. મેં ભાઈ સેઠી જે. દ્વારા તૈયાર કરાયેલ ચુકાદો વાંચ્યો છે. કેસના ગુણદોષ અંગેના નિષ્કર્ષો સાથે હું સંપૂર્ણ સહમત છું. દલીલો પૂર્ણ થયા પછી ચુકાદાઓ ઉચ્ચારવામાં થતા વિલંબના પાસાં અંગે, સેઠી, જે. એ તેના વિશે જે કંઈ જણાવ્યું છે તેના સર્વ સમર્થનમાં હું મારા તરફથી થોડાં શબ્દો ઉમેરવા ઇચ્છું છું.

૨. ૧૯૬૧ માં પટણા વડી અદાલતના એક વિદ્વાન ન્યાયાધીશે, જ્યારે એક મેજિસ્ટ્રેટ ચુકાદો ઉચ્ચારવા માટે નવ મહિના લીધા, ત્યારે પોતાની વ્યથા વ્યક્ત કરી હતી. પોતાની ન્યાયિક રોષ વ્યક્ત કરવા માટે તેમના દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાયેલા શબ્દો નીચે મુજબ છે :

જે મેજિસ્ટ્રેટ દલીલો સાંભળ્યા પછી વાજબી સમયની અંદર ચુકાદો લખવા માટે સમય કાઢી શકતો નથી, તેણે કોઈપણ ન્યાયિક કાર્ય કરવું જ ન જોઈએ. આવી રીતે પોતાના ચુકાદાઓ ઉચ્ચારવામાં મેજિસ્ટ્રેટો દ્વારા કરવામાં આવતા અતિશય વિલંબને આ અદાલત કડક અસ્વીકારે છે;

૩. હવે, જ્યારે પટણા વડી અદાલતના બે ન્યાયાધીશોએ, પક્ષકારો જેલમાં ચાલના ભોગવી રહ્યા હતા ત્યારે, દલીલો પૂર્ણ થયા પછી ચુકાદો ઉચ્ચારવામાં બે વર્ષ લીધાં, ત્યારે ઉક્ત ચુકાદાને પડકારતી આ અદાલતમાં હાજર રહેલા

વકીલોએ એકસ્વરે પૂછ્યું કે, પટણા વડી અદાલતે ૧૯૬૧ માં કરેલી તાકીદ વડી અદાલતને લાગુ પડવા માટે નિર્ધારિત નથી શું।

જ. મામલો વડી અદાલતમાં જેમ સ્થિતિમાં હતો તેનું એક ઝલક દર્શન જ મને એ અનુભૂતિ કરાવે છે કે આ કેસમાં જે બન્યું તે તો માત્ર હિમશિલાનો ટોચનો ભાગ છે. સેશન્સ કોર્ટએ પોતાના તારીખ જ.પ.૧૯૯૧ના ચુકાદા મુજબ હત્યા સહિતના વિવિધ આરોપોમાં નવ વ્યક્તિઓને દોષિત ઠેરવ્યા બાદ, દોષિત ઠરાવવામાં આવેલા તમામ વ્યક્તિઓએ પટણા વડી અદાલત સમક્ષ અપીલો દાખલ કરી. જેલમાં રહેતાં રહેતાં દોષિત વ્યક્તિઓ તેમની અપીલોની સુનાવણી માટે વારો વડી અદાલતમાં આવે તેની રાહ જોતાં રહ્યા. એવો વારો આવવામાં પાંચ વર્ષ લાગી ગયા. ત્યારબાદ તેમની તરફથી નિયુક્ત વકીલોએ વિભાગીય ખંડપીઠ સમક્ષ દલીલો રજૂ કરી અને માનનીય ન્યાયાધીશોએ ૨૩.૮.૧૯૯૫ના રોજ દલીલો પૂર્ણ થયા પછી ચુકાદા માટે અપીલો અનિશ્ચિત મુદત માટે મુલતવી રાખી. જેલમાં રહેતાં રહેતાં દોષિત વ્યક્તિઓ ફરીથી તે નિર્ણાયક દિવસની રાહ જોતાં રહ્યા. તેમના કુટુંબના સભ્યો પણ સ્વાભાવિક રીતે તેની આતુરતાપૂર્વક રાહ જોતાં હશે, પરંતુ દિવસો, અઠવાડિયાં, મહિના અને અત્રે સુધી કે વર્ષો પણ વીતી ગયા છતાં અદાલત તરફથી કંઈ બન્યું નહીં. દરમિયાન, દોષિત વ્યક્તિઓમાંથી એકનું જેલમાં અવસાન થયું. ત્યાં સુધીમાં અન્ય દોષિત વ્યક્તિઓની ચિંતા પણ શમી ગઈ હશે અને અપીલો રેકૉર્ડમાં દફનાઈ ગઈ હશે. એટલો લાંબો લાંબો સમય વીતી ગયા પછી ન્યાયાધીશોએ દલીલોના વિગતો અને સૂક્ષ્મ ભેદોને પોતાની સ્મૃતિમાં જીવંત કેવી રીતે રાખ્યા હશે તે સમજવું મુશ્કેલ છે.

પ. દુર્ભાગ્યવશ, સંબંધિત ન્યાયાધીશોને તેમાં કોઈ ચિંતા નહોતી, જ્યાં સુધી તેમાંથી એક પોતાના વ્યવસ્થાપનની તારીખની નજીક પહોંચ્યા નહોતા. ત્યારબાદ તેમણે ચુકાદો આપવાની પોતાની ફરજનું સ્મરણ કર્યું. આ રીતે અંતે આક્ષેપિત ચુકાદો અને આદેશ જડતાની સ્થિતિમાંથી બહાર આવ્યો હતો.

ક. જો ચુકાદા ઉચ્ચારવામાં વિલંબ નીચલી ન્યાયતંત્રના ન્યાયાધીશો તરફથી થયો હોય, તો દેખરેખ અને વહીવટી સત્તાથી સજ્જ વડી અદાલતનો ચાબુક ઉપયોગમાં લઈ શકાય અને તેમ કરવામાં પણ ઘણીવાર આવ્યું છે, જેથી તેમને તાડના આપવામાં આવે અને ક્યારેક ભૂલ કરનાર ન્યાયિક અધિકારીઓ સામે કાર્યવાહી પણ કરવામાં આવે. પરંતુ જ્યારે વડી અદાલતના ન્યાયાધીશો દલીલો પૂર્ણ થયા પછી અનેક મહિના વીતી જવા છતાં, અને કદાચ વર્ષો વીતી ગયા પછી પણ, ચુકાદા ઉચ્ચારતા નથી, ત્યારે શું થાય? બંધારણે આ ક્ષેત્રમાં કોઈ જ જોગવાઈ કરી નથી, સંભવતઃ એ કારણે કે બંધારણના રચયિતાઓએ એવો વિશ્વાસ રાખ્યો હતો કે વડી અદાલતનો કોઈ ન્યાયાધીશ આવો દીર્ઘ અને વ્યથાજનક વિલંબ સર્જશે નહીં. બંધારણના નિર્માતાઓની આવી અપેક્ષા બંધારણોત્તર પ્રારંભિક વર્ષોમાં અખંડિત રહી હતી. પરંતુ દુર્ભાગ્યવશ, પછીના વર્ષોએ ભારતમાં ઉચ્ચ અદાલતોના કેટલાક ન્યાયાધીશો તરફથી ઢીલાશ દર્શાવી છે, જેના પરિણામે એકવાર તેમના સમક્ષ કોઈ વિવાદમાં દલીલો પૂર્ણ થઈ જાય પછી, તેનો અભિલેખ શીતનિદ્રામાં મૂકાઈ ગયેલો રહે છે. સામાન્ય રીતે ન્યાયાધીશો પોતે જ તથ્યોની વિગતો અને રજૂ કરાયેલા કાનૂની મુદ્દાઓની સૂક્ષ્મતાઓ ભૂલી જાય છે. ક્યારેક તો અંતરાલ એટલો લાંબો થઈ જાય છે કે

ન્યાયાધીશો એ હકીકત પણ ભૂલી જાય છે કે એવો કોઈ કેસ તેમના સમક્ષ ન્યાયિક નિર્ણયની અપેક્ષામાં બાકી છે. ચદ્ધપિ આ અસ્વીકાર્ય હકીકત છે, તે એક નિર્વસ્ત્ર વાસ્તવિકતા છે.

૭. શું આ સ્થિતિ સંકળાયેલા તમામ માટે એટલી નિરાધાર જ રહી રહેવી જોઈએ. સર્વોચ્ચ અદાલતે ચુકાદાઓના પ્રદાનને ઝડપી બનાવવા માટે ૧૯૭૬માં આર. સી. શર્મા વિ. યુ.ઓ.આઈ., (૧૯૭૬) ૩ એસ.સી.સી. ૫૭૪ તરીકે અહેવાલિત ચુકાદા દ્વારા એક પ્રબોધન કર્યું હતું. હું પણ તે શબ્દો નીચે મુજબ પુનરાવર્તિત કરવા ઇચ્છું છું :

તેમ છતાં, લેખિત દલીલો રજૂ કરવામાં આવી હોય ત્યારે પણ, દલીલોની સુનાવણી અને ચુકાદો પ્રગટ કરવા વચ્ચેનો અયોગ્ય વિલંબ, જો અસાધારણ અથવા અતિઅસાધારણ પરિસ્થિતિઓ દ્વારા સમજાવવામાં આવ્યો ન હોય, તો અત્યંત અનિચ્છનીય છે. એવું અસંભવિત નથી કે કેટલાક મુદ્દાઓ, જેને પક્ષકાર મહત્વપૂર્ણ ગણે છે, તે ધ્યાન બહાર રહી ગયા હોય. પરંતુ, વધુ મહત્વનું એ છે કે પક્ષકારોને વિવાદવિચારણાના પરિણામો અંગે સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હોવો આવશ્યક છે. જો દલીલોની સુનાવણી અને ચુકાદાઓના પ્રગટકરણ વચ્ચે અતિશય વિલંબ થાય, તો આ વિશ્વાસ ડગમગી જવાની વૃત્તિ ધરાવે છે.

૮. તે પછી સદીનું ચોથું ભાગ વીતી ગયું છે, પરંતુ સ્થિતિ સુધરવાના બદલે માત્ર વધુ બગડી છે. અમને સમજાય છે કે ઘણા કેસો લાંબા સમય સુધી "ચુકાદો અનામત" ના ક્ષેત્રમાં જ બાકી રહે છે. હર્ષની વાત છે કે વડી અદાલતોના મોટાભાગના ન્યાયાધીશો ચુકાદાઓ ત્વરિત રીતે ઉચ્ચારીને તેમની ફરજો બજાવી

રહ્યા છે. પરંતુ દુઃખની વાત છે કે થોડાક ન્યાયાધીશો તેમના ફરજિયાત દાયિત્વ અને પદગ્રહણ સમયે તેમણે ગૌરવપૂર્વક લીધેલી શપથ પ્રત્યે ઉદાસીન રહે છે, કારણ કે તેઓ ચુકાદાઓ ઉચ્ચારવામાં એવો અતિશય વિલંબ કરે છે. ઉપરોક્ત પૃષ્ઠભૂમિમાં, પ્રતિબદ્ધતાની ભાવના સાથે ગહન વિચારવિમર્શ કર્યા પછી, અમે આ ચુકાદામાં સૂચનાઓ તરીકે ઉલ્લેખ કરવા માટે કેટલાક ઉપચારાત્મક ઉપાયો નિર્ધારિત કરવાનો નિર્ણય કર્યો છે.

૯. સેઠી, ન્યાયાધીશો તેમનું સંક્ષિપ્ત રીતે નીચે મુજબ વર્ણન કર્યું છે :

(૧) વડી અદાલતોના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિઓ રજિસ્ટ્રીને યોગ્ય દિશાનિર્દેશો જારી કરી શકે કે, જેમાં ચુકાદો અનામત રાજવામાં આવ્યો હોય અને પછી ઉચ્ચારવામાં આવતો હોય, તેવા કેસમાં ચુકાદામાં એક કોલમ ઉમેરવામાં આવે, જેમાં પ્રથમ પૃષ્ઠ પર વાદશીર્ષક પછી ચુકાદો અનામત રાજ્યાની તારીખ અને તે ઉચ્ચાર્યાની તારીખ સંબંધિત અદાલતી અધિકારી દ્વારા અલગથી ઉલ્લેખવામાં આવે.

(૨) કે વડી અદાલતોના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિઓએ, તેમની વહીવટી બાજુએ, વડી અદાલતોની વિવિધ ખંડપીઠોના અદાલતી અધિકારીઓ/રીડરોને એવો નિર્દેશ આપવો જોઈએ કે જે બાબતોમાં ચુકાદાઓ અનામત રાજવામાં આવ્યા છે પરંતુ તે મહિનાની અવધિમાં ઉચ્ચારવામાં આવ્યા નથી, તેવી બાબતોના કેસોની યાદી દર મહિને રજૂ કરે.

(૩) દલીલો પૂર્ણ થયા પછી બે મહિનાની અવધિની અંદર ચુકાદો જાહેર કરવામાં આવ્યો નથી તે ધ્યાનમાં આવતા, સંબંધિત મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સંબંધિત ખંડપીઠનું ધ્યાન બાકી રહેલા મામલા તરફ દોરશે. મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ એ બાબતની યોગ્યતા

પણ વિચારવા પાત્ર રહેશે કે દલીલો પૂર્ણ થયેલી તારીખથી છ અઠવાડિયાની અંદર જેમાં ચુકાદા જાહેર કરવામાં આવ્યા નથી એવા કેસોની ચાલી વડી અદાલતના ન્યાયાધીશો વચ્ચે તેમની માહિતી માટે પરિભ્રમિત કરવામાં આવે. આવી જાણ ગોપનીય તરીકે અને સીલબંધ આવરણમાં મોકલવામાં આવે.

(૪) જ્યાં કોઈ ચુકાદો ચુકાદો અનામત રાખ્યાની તારીખથી ત્રણ મહિનાની અંદર ઉચ્ચારવામાં આવતો નથી, ત્યાં કેસના કોઈપણ પક્ષકારને વડી અદાલતમાં વહેલો ચુકાદો આપવા માટેની પ્રાર્થના સાથે અરજી દાખલ કરવાની અનુમતિ રહેશે. આવી અરજી, જ્યારે અને જેમ દાખલ કરવામાં આવે, ત્યારે વચ્ચે આવતી રજાઓને બાદ કરતાં બે દિવસની અંદર સંબંધિત ખંડપીઠ સમક્ષ સૂચિબદ્ધ કરવામાં આવશે.

(૫) જો ચુકાદો, કોઈપણ કારણસર, છ મહિનાની અવધિની અંદર ઉચ્ચારવામાં ન આવે, તો ઉક્ત વિવાદના કોઈપણ પક્ષકારને વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સમક્ષ તે કેસ પાછો ખેંચી લેવા અને નવી દલીલો માટે અન્ય કોઈ પીઠને સોંપી દેવા અંગેની પ્રાર્થના સાથે અરજી કરવાની હકદારતા રહેશે. પરિસ્થિતિઓમાં તેઓ યોગ્ય માને તે મુજબ ઉક્ત પ્રાર્થના મંજૂર કરવી કે અન્ય કોઈ આદેશ પસાર કરવો મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ માટે ખુલ્લો રહેશે.

૧૦. ઉપરોક્ત સૂચનોને વધારાનું ભારદાન આપવા માટે જ મેં આ અલગ ચુકાદામાં તેમનું પુનરોચ્ચાર કરવાનું પસંદ કર્યું છે. હું સ્પષ્ટ કરું છું કે જો કોઈ વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિને એવું લાગે કે તે નિશ્ચિત અદાલતમાં દલીલો પૂર્ણ થવા અને ચુકાદો જાહેર થવા વચ્ચેનો અંતર ઘટાડવા માટે તેઓ વધુ

અસરકારક ઉપાયો વિકસાવી શકે છે, તો અહીં અમારી દ્વારા અગાઉ સૂચવાયેલા ઉપાયોના સ્થાને એવા ઉપાયો અમલમાં મૂકવા માટે તેઓ સ્વતંત્ર છે. પરંતુ સંબંધિત વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ દ્વારા આવા ઉપાયો વિકસાવવામાં આવે ત્યાં સુધી, ઉપર સૂચવાયેલા ઉપાયો અમલક્ષેત્રમાં રહેશે એવી અમારી અપેક્ષા છે. હું આ પણ ઉલ્લેખ કરું છું કે ઉપર ગણાવાયેલા ઉપાયો માત્ર ત્યાં સુધી અમલમાં રહેવા માટે અભિપ્રેત છે જ્યાં સુધી સંસદ આ સમસ્યાનો સામનો કરવા માટે યોગ્ય ઉપાયો ઘડતું કાઢવાનું પ્રણયન ન કરે.

૧૧. ઉપરોક્ત શબ્દો સાથે હું ભાઈ સેઠી, ન્યાયાધીશે તેમના ચુકાદામાં જે કંઈ કહ્યું છે તે બધાં સાથે આદરપૂર્વક સહમત છું.
આર.પી. સેઠી, ન્યાયાધીશ

૧૨. અપીલના ગુણદોષ પર વિચાર કરતા પહેલાં, અપીલકર્તાઓના વિદ્વાન વકીલે અમારા ધ્યાન પર લાવેલી કેટલીક વડી અદાલતોમાં પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિની આઘાતજનક સ્થિતિ અંગે વિચાર કરવાની હું પ્રસ્તાવના કરું છું. આ અપીલોની હકીકતોના આધારે અમારી સમક્ષ દોરવામાં આવેલ નિરાશાજનક ચિત્ર એ છે કે કેટલીક વડી અદાલતોમાં થોડાક ન્યાયાધીશો, દલીલો પૂર્ણ થયા બાદ, કેસની ફાઈલો પોતાની પાસે જ અટકાવી રાખે છે અને વર્ષો સુધી ચુકાદા ઉચ્ચારતા નથી. વર્તમાન અપીલોમાં, દલીલો ૨૩.૦૮.૧૯૯૫ના રોજ પૂર્ણ થઈ હતી અને વડી અદાલતે ચુકાદો અનામત રાખ્યો હતો, જે ૧૪.૦૮.૧૯૯૭ના રોજ ઉચ્ચારવામાં આવ્યો હતો.

૧૩. ચુકાદો ઉચ્ચારવામાં થયેલ અતિશય, અસમજાવેલ અને બેદરકારીભર્યા વિલંબે, ફોજદારી કાર્યવાહી સંહિતાની જોગવાઈઓ હેઠળ દોષિતોને પ્રદાન કરવામાં આવેલ અપીલના અધિકારને વાસ્તવમાં નકાર્યો હોવાનો આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો છે. રજૂ કરવામાં આવે છે કે એવો વિલંબ માત્ર કાયદાની જોગવાઈઓના વિરુદ્ધ જ નથી, પરંતુ હકીકતમાં ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧ દ્વારા ખાતરી આપવામાં આવેલ વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યના અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરે છે. કોઈપણ એવી પ્રક્રિયા અથવા કાર્યપદ્ધતિ, જે વાજબી ઝડપથી ન્યાયનિર્ણય સુનિશ્ચિત કરતી નથી, તેને અન્યાયી ગણવામાં આવી છે. એવો માર્ગ “એક્ટસ ક્યુરીએ નેમિનેમ ગ્રાવાબિટ” નામક સૂત્રના વિરુદ્ધ હોવાનું જણાવવામાં આવે છે, એટલે કે અદાલતનું કોઈ કાર્ય કોઈને પણ હાનિ પહોંચાડવું જોઈએ નહીં.

૧૪. દેશની કેટલીક વડી અદાલતોમાં આવી પ્રથાનો પ્રસાર અને ભયાનક પરિસ્થિતિએ વિવાદી જનતાના હકો પર આવા વિલંબની અસર અંગે વિચાર કરવાનું અનિવાર્ય બનાવ્યું છે. અનિચ્છાપૂર્વક હોવા છતાં, ન્યાયતંત્રની સંસ્થામાં લોકોના વિશ્વાસને જાળવવા અને મજબૂત કરવા માટે, અમે આ પાસાં પર વિચાર કરવાનો અને યોગ્ય નિર્દેશો આપવાનો નિર્ણય કર્યો છે.

૧૫. વારંવાર એવું ઠરાવવામાં આવ્યું છે કે ન્યાય માત્ર કરવામાં જ ન આવે, પરંતુ એવો દેખાવ પણ થવો જોઈએ કે ન્યાય કરવામાં આવ્યો છે. તેવી જ રીતે, જ્યાં વિલંબિત ન્યાય એ ન્યાયનો ઈનકાર સમાન છે, ત્યાં અટકાવી રાખવામાં આવેલો ન્યાય તો તેનાથી પણ વધુ ખરાબ છે. આ અદાલતે મધ્યવ્યવહારનાવ હોસ્કોટ

વિ./સ. મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય, (૧૯૭૮) ૩ એસ.સી.સી. ૫૪૪ માં અવલોકન કર્યું હતું કે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ કલ્પાયેલ પ્રક્રિયા એટલે “વાજબી અને યથોચિત પ્રક્રિયા”, જે સ્વાભાવિક ન્યાય જેવા સંસ્કારી ધોરણો સાથે સુસંગત હોય છે, જે સમુદાયની ચેતનામાં દબાયેલ મૂળ ધરાવે છે, અને આદિમ પ્રક્રિયાત્મક બરબરતા અથવા કાયદેસર ઠરાવાયેલ ઔપચારિક ઠંડો નથી. દોષિત ઠરાવ સાથે સમાપ્ત થતી ફોજદારી કાર્યવાહી ખાતે અપીલનો અધિકાર સંસ્કારી ન્યાયતંત્રશાસ્ત્રનો આધાર છે એમ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧ની આવશ્યકતા પૂર્ણ કરવા માટે અપીલનો અધિકાર પ્રદાન કરવો અને ત્યારબાદ એવા કારણોસર, જે ન તો વાદકારને, ન રાજ્યને કે ન કાનૂની વ્યવસાયને આભારી હોય, ચુકાદાના ઉચ્ચારણને લાંબું ખેંચીને તેને કષ્ટસાધ્ય બનાવવું, તે માન્ય થઈ શકતું નથી. ન્યાયાધીશોની અપર્યાપ્ત સંખ્યા, માળખાકીય સુવિધાઓની અપૂરતા, વકીલોની હડતાળ અને રાજ્યને આભારી પરિસ્થિતિઓના કારણે અપીલના નિકાલમાં થયેલો વિલંબ સમજી શકાય એવો છે; પરંતુ એક વાર ન્યાય પ્રદાન પ્રણાલીમાં સહભાગિતાની સમગ્ર પ્રક્રિયા પૂર્ણ થઈ જાય અને માત્ર ચુકાદાનું ઉચ્ચારણ કરવાનું જ બાકી રહે, ત્યારે પક્ષકારોના અધિકારોના નિર્ધારણમાં વધુ વિલંબ માટે કોઈ બહાનું શોધી શકાય તેમ નથી, વિશેષ કરીને ત્યારે, જ્યારે તે બંધારણના ભાગ- ૩ હેઠળ તેમને પ્રદાન કરાયેલા કોઈપણ અધિકારોને અસર કરતું હોય.

૧૬. અપીલકર્તાઓ તરફના વિદ્વાન વકીલે સુરેન્દર નાથ સરકાર વિ. એમ્પરર, જગરનાથ સિંહ વિ. ફ્રાન્સિસ ખરિયા, સોહાગિયા વિ. રામ બ્રીક્ષ મહતો, ૧૯૬૧

બીએલજેઆર ૨૮૨ માં આવેલા ચુકાદાઓનો ઉલ્લેખ કરીને દર્શાવ્યું છે કે ફક્ત છ મહિનાથી દસ મહિનાની અવધિ સુધી ચુકાદો પ્રસ્તુત કરવામાં થયેલા વિલંબના આધારે જ વડી અદાલતોએ આવા ચુકાદાઓને કાયદા મુજબ અયોગ્ય ગણાવીને રદ કર્યા હતા. આર. સી. શર્મા વિ. યુનિયન ઑફ ઇન્ડિયા, (૧૯૭૬) ૩ એસસીસી ૫૭૪ માં આ અદાલતે, નાગરિક પ્રક્રિયા સંહિતામાં ચુકાદો પ્રગટ કરવા માટે કોઈ સમયમર્યાદા નક્કી કરવામાં આવી નથી તે નોંધ્યા બાદ, આ પ્રમાણે ઠરાવ્યું હતું :

તથાપિ, અમારું માનવું છે કે દલીલોની સુનાવણી અને ચુકાદો ઉચ્ચારવા વચ્ચેનો અયોગ્ય વિલંબ, જો અસાધારણ અથવા અતિઅસાધારણ પરિસ્થિતિઓ દ્વારા સમજાવવામાં ન આવ્યો હોય, તો લેખિત દલીલો રજૂ કરવામાં આવી હોય ત્યારે પણ અત્યંત અનિચ્છનીય છે. શક્ય છે કે વાદીપક્ષકાર જે કેટલાક મુદ્દાઓને મહત્વપૂર્ણ માને છે તે ધ્યાન બહાર રહી ગયા હોય. પરંતુ, વધુ મહત્વની બાબત એ છે કે વાદીપક્ષકારોને વાદવિવાદના પરિણામો પ્રત્યે સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હોવો જોઈએ. જો દલીલોની સુનાવણી અને ચુકાદો ઉચ્ચારવા વચ્ચે અતિશય વિલંબ થાય, તો આ વિશ્વાસ ડગમગી જાય છે. ન્યાય, જેમ અમે વારંવાર અવલોકન કર્યું છે, માત્ર કરવામાં જ આવવો જોઈએ એટલું નહીં, પરંતુ તે સ્પષ્ટ રીતે કરવામાં આવ્યો છે તેવું પણ દેખાવું જોઈએ.

૧૭. ભગવન દાસ ફતેહ ચંદ દસવાણી વિ. એચ.પી.એ. ઇન્ટરનેશનલ, (૨૦૦૦) ૨ એસ.સી.સી. ૧૩ માં આ અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું કે "ચુકાદો આપવામાં લાંબો વિલંબ થવાથી કેસના પક્ષકારોના મનમાં અનાવશ્યક

કલ્પનાઓ ઊભી થાય છે". આ અદાલતે હુસૈનારા ખાતૂન વિ. હોમ સેક્રેટરી, બિહાર રાજ્ય, (૧૯૮૦) ૧ એસ.સી.સી. ૮૧, હુસૈનારા ખાતૂન વિ. હોમ સેક્રેટરી, બિહાર રાજ્ય, (૧૯૮૦) ૧ એસ.સી.સી. ૯૮, એ. આર. અંતુલય વિ. આર. એસ. નાયક, (૧૯૯૨) ૧ એસ.સી.સી. ૨૨૫, કર્તાર સિંહ વિ. પંજાબ રાજ્ય, (૧૯૯૪) ૩ એસ.સી.સી. ૫૬૯, રાજ દેવ શર્મા વિ. બિહાર રાજ્ય, (૧૯૯૮) ૭ એસ.સી.સી. ૫૦૭, રાજ દેવ શર્મા (૨) વિ. બિહાર રાજ્ય, (૧૯૯૯) ૭ એસ.સી.સી. ૬૦૪ અને અખતરી બી વિ. એમ.પી. રાજ્ય, (૨૦૦૧) ૪ એસ.સી.સી. ૩૫૫ સહિતના વિવિધ કેસોમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ઠરાવ્યું છે કે "ઝડપી સુનાવણીનો અધિકાર ભારતના સંવિધાનના કલમ ૨૧ નો ભાગ છે".

૧૮. વાજબી સમયમર્યાદામાં અનામત રાખવામાં આવેલા ચુકાદાઓ ઉચ્ચારવામાં ન આવવાના પ્રશ્નના પ્રતિકૂળ પ્રભાવ અંગે, ભારત સરકાર દ્વારા મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિઓના પરિષદની ભલામણ પર રચાયેલ બાકી રહેલ કેસો સમિતિએ વિચારણા કરી હતી. તેની ૧૯૮૯-૯૦ ની અહેવાલના અધ્યાય ૮ માં, સમિતિએ ભલામણ કરી હતી કે અનામત રાખવામાં આવેલા ચુકાદાઓ સામાન્ય રીતે દલીલો પૂર્ણ થયાની તારીખથી છ અઠવાડિયાની અવધિમાં ઉચ્ચારવા જોઈએ. પરંતુ જો દલીલો પૂર્ણ થયાની તારીખથી ત્રણ મહિનાની અવધિ સુધી અનામત ચુકાદો ઉચ્ચારવામાં ન આવે, તો મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિને તે બાબતે સત્તાધિકૃત કરવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો હતો કે તેઓ તો કેસને

ખુદ્દી અદાલતમાં ચુકાદો ઉચ્ચારવા માટે મૂકે અથવા કેસ પાછો ખેંચી યોગ્ય ખંડપીઠ સમક્ષ નિરાકરણ માટે મૂકે.

૧૯. ચુકાદાઓના ઉચ્ચારણ અંગે વિધાનમંડળનો આશય ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની જોગવાઈઓમાંથી અનુમાનિત કરી શકાય છે. સંહિતાની કલમ ૩૫૩ ની ઉપકલમ (૧) માં એવી જોગવાઈ છે કે મૂળ અધિકારક્ષેત્ર ધરાવતી કોઈપણ ફોજદારી અદાલતમાં ચાલતી દરેક વિચારણામાં ચુકાદો, વિચારણાની પૂર્ણાહુતિ થયા પછી તરત જ ખુદ્દી અદાલતમાં ઉચ્ચારવામાં આવશે અથવા ત્યારપછીના એવા કોઈ સમય પર ઉચ્ચારવામાં આવશે જેના માટે પક્ષકારોને અથવા તેમના વકીલોને યોગ્ય સૂચના આપવામાં આવશે. કલમ ૩૫૩ માં ઉલ્લેખિત “ત્યારપછીના એવા કોઈ સમય” શબ્દોનો અર્થ એવો થાય છે કે ચુકાદો અયોગ્ય વિલંબ વિના આપવામાં આવવો જોઈએ, કારણ કે ચુકાદાના ઉચ્ચારણમાં વિલંબ કરવો કાયદાના સિદ્ધાંતના વિરોધમાં છે. એવો ત્યારપછીનો સમય વધુમાં વધુ છ અઠવાડિયાના ગાળે સુધી જ લંબાવી શકાય અને કોઈપણ પરિસ્થિતિમાં તેનાથી વધુ નહીં. નાગરિક કેસમાં ચુકાદાઓનું ઉચ્ચારણ બે માસથી વધુ મુલતવી રાખવાની પરવાનગી આપવી જોઈએ નહીં.

૨૦. એ સાચું છે કે વડી અદાલતો માટે ચુકાદો જાહેર કરવા માટેની કોઈ અવધિ ન તો નાગરિક પ્રક્રિયા સંહિતા હેઠળ અને ન તો ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા હેઠળ નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે, પરંતુ ચુકાદાનું જાહેરકરણ ન્યાયના વિતરણની વ્યવસ્થાનો એક ભાગ હોવાથી તે વિલંબ વિના થવું આવશ્યક છે. આપણા જેવા દેશમાં, જ્યાં લોકો ન્યાયાધીશોને માત્ર ભગવાન પછીનું સ્થાન આપે છે, ત્યાં

સામાન્ય માણસની આ માન્યતા વધુ મજબૂત બને તે માટે પ્રયત્નો થવા જોઈએ. કેસોના નિકાલમાં થતો વિલંબ લોકોને શંકા વ્યક્ત કરવાની તક આપે છે, ક્યારેક યોગ્ય કારણસર પણ; અને જો તેને રોકવામાં ન આવે, તો તે ન્યાયતંત્ર પ્રત્યે લોકોનો વિશ્વાસ ડગમગાવી શકે છે. હવે એવો સમય આવી ગયો છે કે કાનૂનના શાસનને સ્થાપિત કરવા માટે ન્યાયતંત્રે પોતાનું ગૌરવ, માન અને પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાખવા માટે પોતે જ દૃઢપણે આગળ આવવું પડશે. થોડા લોકોની ભૂલના કારણે ન્યાયતંત્રનું ગૌરવશાળી અને તેજસ્વી નામ કલંકિત થવા દેવામાં આવી શકતું નથી. ઝડપી ન્યાય સુનિશ્ચિત કરવો એ કાનૂનની નીતિ અને હેતુ છે, અને તે માટે સમાજની ઝડપી, નિષ્કલંક અને નિષ્પક્ષ ન્યાય અંગેની અપેક્ષા પૂર્ણ થાય તેવા પ્રયત્નો કરવાં આવશ્યક છે.

૨૧. કેટલીક વડી અદાલતોમાં પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં લેતા, ચુકાદાઓના ઉચ્ચારણ અંગે કેટલીક માર્ગદર્શિકા પ્રદાન કરવી યોગ્ય છે એવું હું માનું છું, જેનું પાલન, આ અદાલતના આદેશરૂપ નિર્દેશ હોવાને કારણે, સંબંધિત તમામ દ્વારા કરવામાં આવશે એવી મને ખાતરી છે. હાલ પૂરતી એવી માર્ગદર્શિકાઓ નીચે મુજબ છે :

(૧) વડી અદાલતોના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિઓ રજિસ્ટ્રીને યોગ્ય સૂચનાઓ આપી શકે છે કે જે કેસમાં ચુકાદો અનામત રાખવામાં આવ્યો હોય અને તે પછી ઉચ્ચારવામાં આવે, તેમાં ચુકાદામાં એક કૉલમ ઉમેરવામાં આવે, જેમાં પ્રથમ પાનાં પર, કાર્યવાહી શીર્ષક પછી, ચુકાદો અનામત રાખ્યાની તારીખ અને તેને

ઉચ્ચાર્યાની તારીખ સંબંધિત અદાલત અધિકારી દ્વારા અલગથી દર્શાવવામાં આવે.

(૨) કે વડી અદાલતોના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિઓએ, તેમના વહીવટી પક્ષે, વડી અદાલતોની વિવિધ ખંડપીઠોના અદાલત અધિકારીઓ/રીડરોને આ દિશા આપવી જોઈએ કે જે મામલાઓમાં ચુકાદાઓ અનામત રાખવામાં આવ્યા હોય અને તે મહિનાની અવધિની અંદર ઉચ્ચારવામાં આવ્યા ન હોય, એવા કેસોની યાદી દર મહિને રજૂ કરે.

(૩) દલીલો પૂર્ણ થયા પછી બે મહિનાની અવધિમાં ચુકાદો જાહેર કરવામાં આવ્યો નથી તેવું ધ્યાનમાં આવતાં, સંબંધિત મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સંબંધિત ખંડપીઠનું ધ્યાન બાકી રહેલા મામલા તરફ દોરશે. મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ એ પણ વિચારી શકે કે દલીલો પૂર્ણ થયાની તારીખથી છ અઠવાડિયાની અવધિમાં જેમા ચુકાદાઓ જાહેર કરવામાં આવ્યા નથી એવા કેસોનું વિવરણ વડી અદાલતના ન્યાયાધીશોમાં તેમની જાણ માટે પરિભ્રમિત કરવામાં આવવું ઇચ્છનીય છે કે કેમ. આવા પ્રકારનો સંદેશ ગોપનીય રીતે અને સીલબંદ આવરણમાં મોકલવામાં આવે.

(૪) જ્યાં કોઈ ચુકાદો અનામત રાખ્યાની તારીખથી ત્રણ મહિનાની અંદર ઉચ્ચારવામાં આવતો નથી, ત્યાં કેસના કોઈપણ પક્ષકારને વહેલો ચુકાદો આપવામાં આવે તેવી પ્રાર્થના સાથે વડી અદાલતમાં અરજી દાખલ કરવાની પરવાનગી રહેશે. આવી અરજી, જ્યારે અને જેમ દાખલ કરવામાં આવે, ત્યારે

વચ્ચે આવતી રજાઓને બાદ કરતાં બે દિવસની અંદર સંબંધિત ખંડપીઠ સમક્ષ ચાલીબઢ્ઢ કરવામાં આવશે.

(૫) જો ચુકાદો, કોઈપણ કારણસર, છ મહિનાની અવધિની અંદર ઉચ્ચારવામાં ન આવે, તો ઉક્ત વિવાદના કોઈપણ પક્ષકારને, તે ઉક્ત કેસ પરત ખેંચી લઈ નવી દલીલો માટે અન્ય કોઈ ખંડપીઠને સોંપી દેવાની પ્રાર્થના સાથે, વડી અદાલતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સમક્ષ અરજી કરવાની હકદારી રહેશે. પરિસ્થિતિઓમાં તેઓ યોગ્ય ગણે તેમ ઉક્ત પ્રાર્થના મંજૂર કરવી કે અન્ય કોઈ આદેશ પસાર કરવો, તે મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ માટે ખુલ્લું રહેશે.

૨૨. અમે આશા રાખીએ છીએ અને વિશ્વાસ વ્યક્ત કરીએ છીએ કે ઉપરોક્ત માર્ગદર્શિકાઓને સ્વયં લાદવામાં આવેલ સંયમ તરીકે માન્ય રાખીને તેમનું કડકપણે પાલન કરવામાં આવશે અને અમલમાં મૂકવામાં આવશે.

૨૩. હવે હું અપીલોની ગુણાવલિ અંગે વિચારું છું, જે પટણા વડી અદાલત દ્વારા આપેલ સામાન્ય ચુકાદા સામે નિર્દેશિત છે, જે ફોજદારી અપીલ નં. ૧૫૮, ૧૬૮, ૧૭૦, ૧૮૪ અને ૧૯૬ સન ૧૯૯૧ માં પસાર કરવામાં આવ્યો હતો, અને જેમાં ૯ આરોપી વ્યક્તિઓમાંથી ૭ જણાની ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમો ૩૦૨ અને ૧૪૯ સહિતના ગુનાઓ બદલ થયેલ દોષિત ઠરાવ અને સજા યથાવત્ રાખવામાં આવી હતી તથા તેમને આજીવન કારાવાસની સજા કરવામાં આવી હતી, જ્યારે બાકીના બેને નિર્દોષ છૂટકારો આપવામાં આવ્યો હતો. નિર્દોષ છૂટકારો અપાયેલા આરોપીઓ રામ પરવેશ ચાદવ (એટ) અને ભજવાન ચાદવ ઉપનામ ગોરખ કહાર (એલ) છે, અને સત્ય નારાયણ ચાદવ (એઝ) દ્વારા

દાખલ કરાયેલ વિશેષ પરવાનગી અરજિ તેના સમર્પણનો પુરાવો રજૂ કરવામાં નિષ્ફળ જવાને કારણે આ સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા તા. ૨૭.૩.૧૯૯૮ના રોજ નામંજૂર કરવામાં આવી હતી. તેમ છતાં, મારું ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું છે કે ઉપરોક્ત આરોપીએ ત્યારબાદ આત્મસમર્પણ કર્યું હતું અને હાલમાં તે જેલમાં બંધ છે. અવિનાશ ચંદ રાય (એ૧) અને અમિત કુમાર રાય (એ૬) ત્યારથી અવસાન પામ્યા છે.

૨૪. કેસના તથ્યો એ છે કે વર્તમાન અપીલકર્તાઓએ અન્ય પાંચ વ્યક્તિઓ સાથે મળીને એક ગેરકાયદેસર સભા રચી હતી, જેનાં સામાન્ય હેતુને આગળ વધારતાં તેમણે ૨૧.૦૬.૧૯૮૯ના રોજ સાંજે અંદાજે ૬ વાગ્યે તેમના ગામ કુચ્છીલા ખાતે લાલ મુની રાય અને ચંદ મુની રાયની હત્યા કરી હતી. બંને મૃતકો સહોદર ભાઈઓ હતા અને એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે આરોપી વ્યક્તિઓ સાથે તેમની પૂર્વવૈરતા હતી. બનાવના દિવસે, જ્યારે લાલ મુની રાય ઉપનામ રવિંદર નાથ રાય જવાહર રોજગાર યોજના સંબંધે પંચાયત ભવનમાં યોજાયેલી બેઠકમાં હાજરી આપીને પોતાના ઘરે પરત ફરી રહ્યા હતા, ત્યારે તેઓ આરોપી સુભાષ ચંદ રાય (એ૨) ના મકાનથી થોડાં ગજ ઉત્તર તરફ આવેલા સ્થળે પહોંચ્યા ત્યારે આરોપીઓએ તેમને પકડી લીધા. આરોપીઓ પાસે બંદૂકો અને રાઈફલો જેવી હથિયારો હતાં. જ્યારે આરોપીઓએ લાલ મુની રાયને પકડી લીધા ત્યારે થોડી બૂમાબૂમ થતાં તેમના કુટુંબીજનોનું ધ્યાન ત્યાં ગયું અને પરિણામે ચંદ મુની રાય (મૃતક), બિપિન રાય (પીડબ્લ્યુ૧), શિશિર રાય (પીડબ્લ્યુ ૩), સંજીવ રાય (પીડબ્લ્યુ ૫) અને હોસીલા દેવી (પીડબ્લ્યુ ૬) સ્થળે દોડી

ગયા. સ્થળે પહોંચતાં તેમણે જોયું કે સુભાષ ચંદ રાય (એર) સિવાય તમામ આરોપીઓએ લાલ મુની રાયને ઘેરી પકડી રાખ્યા હતા. જ્યારે લાલ મુની રાય આરોપીઓના કબજામાંથી પોતાને છૂટા કરવામાં સફળ થયા અને બનાવના સ્થળેથી ભાગવાનો પ્રયાસ કર્યો, ત્યારે અવિનાશ ચંદ રાય (એ૧) એ પોતાની રાઈફલથી તેમના ઉપર ગોળી ચલાવી. તે ગોળી લાલ મુની રાયના માથાના પાછળના ભાગે વાગી અને તેઓ જમીન પર પડી ગયા તથા સ્થળ પર જ તેમનું મૃત્યુ થયું. તે સમયે તરત ઓળખ ન થઈ શકેલ બીજા એક આરોપીએ પણ પોતાની બંદૂકથી લાલ મુની રાય પર ગોળી ચલાવી. ચંદ મુની રાય બનાવના સ્થળની નજીક પહોંચ્યા તે જ ક્ષણે સુભાષ ચંદ રાય (એર), જે પોતાના ઓટલામાં ઉભા હતા, તેમણે ત્યાંથી પોતાની બંદૂકથી તેમના પર ગોળી ચલાવી, જે વાગવાથી ચંદ મુની રાયને ઈજા પહોંચી અને પરિણામે તેઓ પડી ગયા તથા સ્થળ પર જ તેમનું મૃત્યુ થયું. અવિનાશ ચંદ રાય (એ૧) એ મૃતકોના અન્ય કુટુંબીજનો તરફ પણ કેટલીક ગોળીઓ ચલાવી, પરંતુ તેમાંમાંથી કોઈને ઈજા પહોંચી નહોતી. આરોપીઓમાંથી ત્રણ બનાવના સ્થળેથી ભાગી ગયા અને ગામ છોડી દીધું. બાકીના આરોપીઓ અવિનાશ ચંદ રાય (એ૧) ના મકાન તરફ દોડી ગયા અને ત્યાં છુપાઈ ગયા. તે સમયે ભયભીત થયેલા સાક્ષીઓ, એટલે કે મૃતક વ્યક્તિઓના કુટુંબીજનો, બનાવના સ્થળેથી ભાગી ગયા અને થોડા સમય પછી ફરી ત્યાં પરત આવ્યા. ગોળીબારના અવાજો કુચ્છીલા પોલીસ સ્ટેશન ખાતે હાજર પોલીસ કર્મચારીઓએ સાંભળ્યા, જે બનાવના સ્થળથી અંદાજે અડધો કિલોમીટર દૂર હતું; પરિણામે અખિલેશ્વર કુમાર સિંહ, એએસઆઈ (પીડબ્લ્યુ

૧૧) અને અરબિંદ કુમાર, એએસઆઈ (પીડબ્લ્યુ ૧૩) પોલીસ દળ સાથે સ્થળે પહોંચ્યા. તેમણે બંને મૃતકોના મૃતદેહોને જમીન પર પડેલા જોયા અને હોસીલા દેવી (પીડબ્લ્યુ ૬) ને રડતાં જોયા. પીડબ્લ્યુ ૬નું નિવેદન સ્થળ પર જ નોંધવામાં આવ્યું. એવું પણ જણાવાયું છે કે આરોપીઓએ પોલીસ પક્ષ પર પણ ગોળીબાર કર્યો. આરોપીઓ અને પોલીસ દળ વચ્ચે સામસામી ગોળીબાર થયો. થોડા સમય પછી શ્રી આર. કે. શર્મા, એસ. આઈ., વધારાના પોલીસ દળ સાથે સ્થળ પર આવ્યા. તેમણે પીડબ્લ્યુ ૧૧ ને વાયરલેસ દ્વારા વરિષ્ઠ પોલીસ અધિકારીઓને જાણ કરવાની તથા આરોપીઓને પકડવાના હેતુસર વધુ વધારાનો દળ લાવવાની સૂચના આપી. આર. કે. પોદ્ધાર, પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર, મોહાનિયા પોલીસ સ્ટેશન તથા અન્ય પોલીસ અધિકારીઓ સ્થળે આવ્યા, ત્યારબાદ ચમુના દેયુબે અને મતુકી સિંહની હાજરીમાં આરોપીઓના મકાનની તલાશી લેવામાં આવી. અવિનાશ ચંદ રાય (એ૧) ના મકાનની તલાશી દરમિયાન, જ્યાં તે અનિલ રાય (એ૪) સાથે રહેતો હતો, તેને એક રાઈફલ, ચાર જીવતા કારતૂસ અને છ ખાલી કારતૂસ સાથે ઝડપી પાડવામાં આવ્યો. અવિનાશ ચંદ રાય (એ૧) ના મકાનની છત પર બે અજાણ્યા વ્યક્તિઓ, જેમાંથી એક દેશી બનાવટની બંદૂકથી સજ્જ હતો અને બીજો નિયમિત ડબલ બેરલ બંદૂકથી સજ્જ હતો, તેમને પકડી પાડવામાં આવ્યા; પૂછપરછ કરતાં તેમણે પોતાના નામ રામ પરવેશ યાદવ ઉપનામ ભારત દુસાધ (એ૮) અને ભજવન યાદવ ઉપનામ ગોરખ કહાર (એ૯) હોવાનું જણાવ્યું. બંનેને તેમની બંદૂકો, જીવતા અને નિષ્ફળ ગયેલા કારતૂસ સાથે ઝડપી પાડવામાં આવ્યા. અમિત કુમાર રાય (એ૬)

અવિનાશ ચંદ રાય (એ૧) ના મકાનમાં મળ્યો, જેને એક બંદૂક અને ૫ કારતૂસ સાથે ઝડપી પાડવામાં આવ્યો. કબજે કરવામાં આવેલી વસ્તુઓની જમી ચાટી પોલીસ અધિકારીઓએ સાક્ષીઓની હાજરીમાં તૈયાર કરી. ગામમાંથી ભાગી ગયેલા ત્રણ આરોપીઓને પાછળથી પકડી પાડવામાં આવ્યા. પોલીસે ગુનો નોંધ્યો અને તપાસ પૂર્ણ કર્યા પછી તેમની સામે આરોપપત્ર દાખલ કર્યું. તમામ આરોપી વ્યક્તિઓએ દોષ ન હોવાનું રજૂ કર્યું અને તેમની સામે વિચારણા ચલાવવાની માંગણી કરી.

૨૫. સમગ્ર રીતે ફરિયાદ પક્ષે ૧૪ સાક્ષીઓની તપાસ કરી હતી. ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષી ૧, ૨, ૫, ૬ અને ૧૨ ને પ્રત્યક્ષદર્શી સાક્ષી તરીકે દર્શાવવામાં આવ્યા હતા. જોકે, મુકાટી સિંહ, (ફરિયાદ પક્ષનો સાક્ષી ૧૨) ને નીચલી અદાલતમાં પ્રતિકૂલ જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો. બચાવ પક્ષે પણ ત્રણ સાક્ષીઓની તપાસ કરી હતી, જેમાંથી એક ડૉ. બસંત કુમાર છે, જેમણે ઇજાગ્રસ્ત આરોપી વ્યક્તિઓની તપાસ કરી હોવાનું જણાવવાનું હતું. પુરાવાની મૂળવણી કર્યા બાદ, નીચલી અદાલતે એવું ઠરાવ્યું હતું કે ફરિયાદ પક્ષ આરોપી વ્યક્તિઓ વિરુદ્ધના આક્ષેપો સાબિત કરવામાં સફળ થયું હતું, જેના આધારે અવિનાશ ચંદ રાય (એ૧) અને સુભાષ ચંદ રાય (એ૨) ને ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૦૨ હેઠળ દોષિત ઠેરવવામાં આવ્યા હતા અને બાકીના આરોપીઓને ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૦૨ સહપઠિત કલમ ૧૪૯ હેઠળ દોષિત ઠેરવવામાં આવ્યા હતા. તમામ આરોપીઓને શસ્ત્ર અધિનિયમની કલમ ૨૭ હેઠળના ગુનાના આચરણ માટે પણ દોષિત ઠેરવવામાં આવ્યા હતા. તમામ આરોપી વ્યક્તિઓને

ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૦૨ સહપઠિત કલમ ૧૪૯ હેઠળના ગુના માટે આજીવન કારાવાસની સજા અને શસ્ત્ર અધિનિયમની કલમ ૨૭ હેઠળના ગુના માટે એક વર્ષની કઠોર કારાવાસની સજા ફરમાવવામાં આવી હતી. તમામ સજાઓ એકસાથે ચલાવવા માટે નિર્દેશ આપવામાં આવ્યો હતો.

૨૬. અગાઉ નોંધ્યા મુજબ, આરોપી વ્યક્તિઓ દ્વારા દાખલ કરાયેલ અપીલોનો નિકાલ આ અપીલોમાં પડકારવામાં આવેલા ચુકાદા દ્વારા વડી અદાલતે કર્યો હતો. સુભાષ ચંદ રાય (એ૨) દ્વારા દાખલ કરાયેલ ફોજદારી અપીલ ક્રમાંક ૧૫૮ ઓફ ૧૯૯૧ અને અપિનાશ ચંદ રાય (એ૧) તથા અવધ બિહારી રાય (એ૩) દ્વારા દાખલ કરાયેલ ફોજદારી અપીલ ક્રમાંક ૧૭૦, અપિનાશ ચંદ રાય (એ૧) તથા અમિત કુમાર રાય (એ૬) દ્વારા દાખલ કરાયેલ ફોજદારી અપીલ ક્રમાંક ૧૮૪ ઓફ ૧૯૯૧ અને અપિનાશ ચંદ રાય (એ૧) દ્વારા દાખલ કરાયેલ ફોજદારી અપીલ ક્રમાંક ૧૯૬/૯૧ ફગાવી દેવામાં આવી હતી. રામ પરવેશ ચાદવ (એ૮) અને ભજવાન ચાદવ (એ૯) દ્વારા દાખલ કરાયેલ ફોજદારી અપીલ ક્રમાંક ૧૮૬/૯૧ તેમની કલમ ૩૦૨ સાથે કલમ ૧૪૯ હેઠળની દોષિત ઠરાવ અંગે જેટલી સંબંધિત હતી એટલી હદ સુધી આંશિક રીતે મંજૂર કરવામાં આવી હતી. ઉક્ત અપીલ, જેટલી હદ સુધી તે સત્ય નારાયણ ચાદવ (એ૭) સાથે સંબંધિત હતી, ફગાવી દેવામાં આવી હતી. જોકે, એ૮ અને એ૯ની શસ્ત્ર અધિનિયમની કલમ ૨૭ હેઠળની દોષિત ઠરાવ અને સજા અકબંધ રાખવામાં આવી હતી.

૨૭. રાજ્યએ એટ અને એલ સંબંધિત નિર્દોષ છૂટકારાના ચુકાદા વિરુદ્ધ કોઈ અપીલ દાખલ કરી નથી.

૨૮. અપીલકર્તા સુભાષ ચંદ રાય (એર) માટે હાજર રહેલા વિધાવાન વકીલે નીચલી અદાલત તેમજ વડી અદાલતના ચુકાદાઓને વિવિધ આધારોએ પડકાર્યા છે. દલીલ કરવામાં આવી છે કે અદાલતો દ્વારા આધારિત સાક્ષીઓ આરોપી વ્યક્તિઓ પ્રત્યે દ્વેષભાવ ધરાવતા હોવાથી, તેમના નિવેદનો પર મહત્વપૂર્ણ પાસાઓમાં પુષ્ટિ વિના આધાર રાખી શકાય નહીં. તેમણે એફ.આઈ.આર.ની નકલ વિસ્તાર મેજિસ્ટ્રેટને મોકલવામાં થયેલા કથિત વિલંબનો લાભ લેવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો છે. સાક્ષીઓના જબાની નિવેદનોનો ઉલ્લેખ કરતાં વિધાવાન વકીલે દલીલ કરી છે કે હોશિલા દેવી (પીડબલ્યુ ૬) ને આંખે જોનાર સાક્ષી ગણાવી શકાય નહીં, કારણ કે તેણે ઘટના જોઈ નથી. વધુમાં રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે પીડબલ્યુ ૧ અને પનાં નામો એફ.આઈ.આર.માં ઉલ્લેખિત નથી, તેથી તેમના નિવેદનો પર કોઈ આધાર મૂકી શકાય નહીં. મૃતકને થયેલી ઈજાઓ અંગે આંખે જોનાર સાક્ષીઓના નિવેદનો અને વૈધકીય પુરાવા વચ્ચેના કેટલાક વિરોધાભાસ તથા સુભાષ ચંદ રાય (એર) પાસેથી એકનળી બંદૂકની જમી બાબતનો ઉલ્લેખ કરીને દલીલ કરવામાં આવી છે કે ફરિયાદ પક્ષ આરોપીઓને ગુનાના અમલ સાથે સાંકળી બતાવવામાં નિષ્ફળ ગયું છે, કારણ કે એવો આક્ષેપ છે કે ધરપકડ પછી પોલીસ દ્વારા આરોપીઓને કેટલીક ઈજાઓ પહોંચાડવામાં આવી હતી. રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે તપાસ કલંકિત હોવાથી, આરોપી વ્યક્તિઓને નિર્દોષ છૂટકારાનો લાભ આપવો જોઈએ. વધુમાં રજૂ

કરવામાં આવ્યું છે કે મુકાટી સિંહ (પીડબલ્યુ ૧૨) ને વિરુદ્ધ સાક્ષી તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો અને તેણે પોતાના નિવેદનમાં એરનું નામ લીધેલું ન હોવાથી, આ અપીલોમાં વિવાદિત ચુકાદો રદ કરીને તેને નિર્દોષ છૂટકારો મળવાનો હકદાર ગણવો જોઈએ.

૨૯. તેમાં કોઈ શંકા નથી કે ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષી ૧, ૨, ૫ અને ૬, જેમના પર નીચલી અદાલત તથા વડી અદાલતે આધાર રાખ્યો છે અને વિશ્વાસ મૂક્યો છે, તેઓ અગાઉથી અસ્તિત્વમાં રહેલી પરસ્પર દુશ્મનાવટના કારણે આરોપી વ્યક્તિઓ પ્રત્યે અનુકૂળ નથી. કાયદાની સ્વીકારેલી સ્થિતિ એવી છે કે દુશ્મનાવટ બે ધારવાળું શસ્ત્ર છે, જે એક તરફ ગુનાનો હેતુ બની શકે છે અને બીજી તરફ આરોપી વ્યક્તિઓને ખોટી રીતે ફસાવવાનો આધાર પાડી બની શકે છે. વૈરભાવ ધરાવતા સાક્ષીઓના કિસ્સામાં, તેમની સાક્ષી દુશ્મનાવટ અસ્તિત્વમાં હોવા છતાં સ્વીકારવા યોગ્ય વિશ્વાસ જન્માવે છે કે નહીં તે જાણવા માટે અદાલતોને તેમની સાક્ષીનું અત્યંત સાવચેતીપૂર્વક પરીક્ષણ કરવું આવશ્યક છે. જ્યાં દુશ્મનાવટ ગુનો આચરવાનો હેતુ હોવાનું સાબિત થાય છે, ત્યાં આરોપી એવું દલીલ કરી શકતા નથી કે ગુનાના હેતુનો પુરાવો હોવા છતાં, વૈરભાવ ધરાવતા હોવાનું સાબિત થયેલા સાક્ષીઓ પર આધાર રાખવો નહીં. કટુ વૈરભાવ, જેને બે ધારવાળું શસ્ત્ર માનવામાં આવે છે, તે ખોટી સંડોવણી માટે સાધક બની શકે છે અથવા સાક્ષીઓને એવો નિષ્કર્ષ કાઢવા તથા મજબૂત રીતે માનવા પ્રેરિત કરી શકે છે કે ગુનો અવશ્ય આરોપીઓએ જ કર્યો હશે. ગુનાની આચરણમાં આરોપીઓની સંડોવણી અંગે ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષીઓનું મૂલવણી કરતી વખતે

આવી સંભાવનાને ધ્યાનમાં રાખવી પડે. પ્રતિક્ષદર્શી સાક્ષીઓની સાક્ષી, જે અન્યથા વિશ્વાસપ્રેરક અને સુસંગત હોય, તેને માત્ર આ આધાર પર ફગાવી શકાતી નથી કે મૃત્યુ પામનાર પ્રતિક્ષદર્શી સાક્ષીઓના સંબંધીઓ હતા અથવા અગાઉ આરોપીઓ અને મૃત્યુ પામનાર અથવા સાક્ષીઓ વચ્ચે કેટલાક વિવાદો હતા. આરોપીઓ અને સાક્ષીઓ વચ્ચેના વૈરભાવનું અસ્તિત્વ, કેટલીક પરિસ્થિતિઓમાં, એવી સંભાવના ઊભી કરી શકે છે કે સાક્ષીઓ આરોપીઓમાંથી કેટલાકની ભૂમિકાને વધારીને દર્શાવે અથવા ગુનાના આચરણ માટે વધુ વ્યક્તિઓને આરોપી તરીકે ગૂંથવાનો પ્રયત્ન કરે. આવી સંભાવના દરેક કેસના તથ્યોના આધારે નિર્ધારિત કરવી આવશ્યક છે. તેમ છતાં, વર્તમાન કેસમાં માત્ર દુશ્મનાવટનું અસ્તિત્વ, ખાસ કરીને જ્યારે તેને ગુનો આચરવાના હેતુ તરીકે આક્ષેપિત કરવામાં આવ્યું હોય, ત્યારે પ્રતિક્ષદર્શી સાક્ષીઓની સાક્ષી, જેઓના નિવેદનો અન્યથા સુસંગત અને વિશ્વાસપ્રેરક છે, તેને ફગાવવાનો અથવા નામંજૂર કરવાનો આધાર બની શકતું નથી.

૩૦. ક્ષેત્રના મેજિસ્ટ્રેટને એફ.આઈ.આર.ની નકલ મોકલવા બાબતે, ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૫૭માં આ રીતે જોગવાઈ કરવામાં આવી છે : ૧૫૭. તપાસ માટેની પ્રક્રિયા :- (૧) જો પ્રાપ્ત થયેલી માહિતીથી અથવા અન્ય રીતે, પોલીસ સ્ટેશનના ઇન્ચાર્જ અધિકારીને કલમ ૧૫૬ હેઠળ તપાસ કરવાની તેને સત્તા હોય એવા કોઈ ગુનાના આચરણ અંગે શંકા કરવાનો કારણ હોય, તો તે તત્કાળ તે બાબતનો અહેવાલ એવા મેજિસ્ટ્રેટને મોકલશે, જેને પોલીસ અહેવાલના આધારે આવા ગુનાનો સંજ્ઞાન લેવા સત્તા હોય, અને તે પોતે જ,

અથવા રાજ્ય સરકાર આ બાબતે સામાન્ય અથવા વિશેષ આદેશ દ્વારા નિર્ધારિત કરે તેવી પદવીથી નીચા ન હોય એવા પોતાના કોઈ અધીનસ્થ અધિકારીને સ્થળ પર જવા, કેસના તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓની તપાસ કરવા, અને જરૂરી હોય તો ગુનેગારની શોધખોળ અને ધરપકડ માટે પગલાં લેવા પ્રતિનિયુક્ત કરશે :

જોકે:

(એ) જ્યારે કોઈ આવા ગુનાના આચરણ વિષેની માહિતી કોઈ વ્યક્તિ વિરુદ્ધ નામજોગ આપવામાં આવે અને કેસ ગંભીર સ્વરૂપનો ન હોય, ત્યારે પોલીસ સ્ટેશનના પ્રભારી અધિકારીએ પોતે સ્થળ પર જઈ તપાસ હાથ ધરવાની કે કોઈ આધીન અધિકારીને સ્થળ પર તપાસ કરવા મોકલવાની જરૂર રહેતી નથી;

(બી) જો પોલીસ સ્ટેશનના ઇન્ચાર્જ અધિકારીને એવું જણાય કે તપાસ શરૂ કરવા માટે પૂરતો આધાર નથી, તો તે કેસની તપાસ કરશે નહીં.

(૨) ઉપકલમ (૧) ના પરંતુકની કલમો (એ) અને (બી) માં ઉલ્લેખિત દરેક મામલામાં, પોલીસ સ્ટેશનના ઇન-ચાર્જ અધિકારીએ પોતાના અહેવાલમાં તે ઉપકલમની આવશ્યકતાઓનું સંપૂર્ણ પાલન ન કરવા બદલના પોતાના કારણો દર્શાવવાના રહેશે અને ઉક્ત પરંતુકની કલમ (બી) માં ઉલ્લેખિત મામલામાં, તે અધિકારીએ રાજ્ય સરકારે નિર્ધારિત કરેલ રીતથી, જો કોઈ હોય તો, માહિતીદાતાને એ હકીકતની તાત્કાલિક જાણ પાડ કરવી રહેશે કે તે મામલાની તપાસ કરશે નહીં અથવા તેની તપાસ કરાવશે નહીં."

૩૧. આ જોગવાઈ એવો હેતુ રાખીને રચવામાં આવી છે કે મેજિસ્ટ્રેટને આવા સંજોગ ગુનાની તપાસ અંગે અવગત રાખી શકાય જેથી તે તપાસ પર નિયંત્રણ રાખી શકે અને જરૂરી હોય તો ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૫૯ હેઠળ યોગ્ય દિશાનિર્દેશ આપી શકે. પરંતુ જ્યાં એફ.આઈ.આર. હકીકતમાં વિલંબ વિના નોંધાઈ હોવાનું દર્શાવવામાં આવે છે અને એફ.આઈ.આર.ના આધારે તપાસ શરૂ કરવામાં આવી હોય, ત્યાં અહેવાલની નકલ મેજિસ્ટ્રેટને મોકલવામાં થયેલો વિલંબ માત્ર એ આધારે એવો નિષ્કર્ષ ન્યાયસંગત બનાવતો નથી કે તપાસ દૂષિત હતી અને ફરિયાદ પક્ષનો કેસ આધારહીન હતો, પાલા સિંહ વિ. સ્ટેટ ઓફ પંજાબ, એ.આઈ.આર. ૧૯૭૨ એસ.સી. ૨૬૭૯. એફ.આઈ.આર.ની નકલ મેજિસ્ટ્રેટને મોકલવામાં થયેલો અસાધારણ વિલંબ એવો પરિબળ બની શકે છે કે જેથી આ બાબત અંગે શંકા કરવા માટે વાજબી આધાર મળે કે પ્રથમ માહિતી અહેવાલ જણાવેલી તારીખ કરતાં ઘણી પાછળની તારીખે નોંધાયો હતો, જેના કારણે ફરિયાદ પક્ષને ઘટનાનું તર્કવિરુદ્ધ વર્ણન ઊભું કરીને તેમાં સુધારાઓ અને અલંકારિક ઉમેરાઓ કરવાનો પૂરતો સમય મળ્યો હતો. ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૫૭ હેઠળ એફ.આઈ.આર.ની પ્રામાણિકતા અંગે શંકા કરવા માટે કલ્પાયેલો વિલંબ દરેક પ્રકારનો વિલંબ નથી, પરંતુ માત્ર અસાધારણ અને અસ્પષ્ટીકૃત વિલંબ છે. તેમ છતાં, આરોપીને કોઈ હાનિ પહોંચી ન હોય તેવી સ્થિતિમાં અહેવાલ રજૂ કરવામાં પોલીસ તરફથી થયેલી ચૂક ટ્રાયલને અમાન્ય બનાવતી નથી. આ અદાલતે સરવન સિંહ વિ. સ્ટેટ ઓફ પંજાબ, એ.આઈ.આર. ૧૯૭૬ એસ.સી. ૨૩૦૪ માં નિર્ધારિત કર્યું હતું કે પ્રથમ માહિતી અહેવાલ

મોકલવામાં થયેલો વિલંબ પોતે જ એવો પરિબળ નથી કે જેના આધારે ફરિયાદ પક્ષનો કેસ સંપૂર્ણપણે ફગાવી દેવામાં આવે, ખાસ કરીને ત્યારે જ્યારે હકીકતો પરથી એવું જણાય છે કે ફરિયાદ પક્ષે એફ.આઈ.આર. મોકલવામાં થયેલા વિલંબ માટે અત્યંત દૃઢ અને વાજબી સ્પષ્ટીકરણ આપ્યું હતું.

૩૨. હાલના કેસમાં એ દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે એફ.આઈ.આર. ઘટના બન્યા પછી ૧૫ મિનિટની અંદર નોંધવામાં આવી હતી અને મોટા ભાગના આરોપીઓને તાત્કાલિક પકડી લેવામાં આવ્યા હતા. આરોપી વ્યક્તિઓને ખોટી રીતે સંડોવવાની કોઈ શક્યતા દેખાતી નથી. હકીકતોના આધારે પણ નીચલી અદાલતોએ એફ.આઈ.આર.ની નકલ વિસ્તાર મેજિસ્ટ્રેટને મોકલવામાં કોઈ વિલંબ થયો હોવાનું માન્યું નથી. અપીલકર્તા સુભાષ ચંદ રાય (એર) તરફથી હાજર વિદ્વાન વકીલે અમને વિશ્વાસમાં લેવા માટે કોઈ એવો પુરાવો દર્શાવ્યો નથી કે એફ.આઈ.આર.ની નકલ વિસ્તાર મેજિસ્ટ્રેટને મોકલવામાં કોઈ અસમજાય તેવો અતિશય વિલંબ થયો હતો.

૩૩. હોશિલા દેવી (પીડબ્લ્યુ ૬) ની સાક્ષીને પડકારતાં, અપીલકર્તા સુભાષ ચંદ રાય (એર) તરફથી વિદ્વાન વકીલે રજૂ કર્યું છે કે તેની સાક્ષી અને વૈધકીય પુરાવા વચ્ચે વિરોધાભાસ હોવાથી, તેણીને પ્રત્યક્ષદર્શી સાક્ષી તરીકે ગણવામાં આવી શકે નહીં. વધુમાં એવી દલીલ કરવામાં આવી છે કે તેણીએ જણાવ્યું હતું કે ઉક્ત આરોપીએ રાઈફલથી ગોળીબાર કર્યો હતો, જ્યારે તેની પાસેથી વાસ્તવમાં બંદૂક જમ થઈ હતી, તેથી તેની વાત માનવા યોગ્ય નથી. નીચલી અદાલતમાં નોંધાયેલ પોતાના નિવેદનમાં, હોશિલા દેવી (પી ડબ્લ્યુ ૬) એ પોતાની નજરે

જોયેલી ઘટનાનું સજીવ વર્ણન આપ્યું છે. તેણીએ જણાવ્યું છે કે ગામના ઉત્તર તરફથી એવો હંગામો સંભળાતા કે લાલ મુની રાયને કેટલાક લોકોએ પકડી લીધો છે, ત્યારે તે ઘરે રહેલા અન્ય સભ્યો સાથે ઘટનાસ્થળે દોડી ગઈ. તેણીએ જોયું કે અવિનાશ ચંદ રાય (એ૧), અનિલ રાય (એ૪), અવની રાય (એ૫), અવધ બિહારી રાય (એ૩), અમિત રાય (એ૬), સત નારૈના ઉર્ફે સત્તા (એ૭) તથા અન્ય બે વ્યક્તિઓ રાઈફલ અને બંદૂક જેવા શસ્ત્રોથી સજ્જ હતા અને તેમણે લાલ મુની રાયને, જે તેમની પકડમાંથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો, પકડી લીધો હતો. જેમ જ લાલ મુની રાય છૂટી ગયો અને બે-ત્રણ પગલા આગળ વધ્યો, તેમ અવિનાશ ચંદ રાય (એ૧) એ પાછળથી તેના પર ગોળી ચલાવી, જે તેના કપાળ પર વાગી અને તે જમીન પર પડી ગયો. બીજી એક એવી વ્યક્તિ, જે તેણીને અજાણી હતી, તેણે પણ લાલ મુની રાય પર ગોળી ચલાવી. જેમ જ તેનો પતિ ચંદ મુની રાય ઘટનાસ્થળની નજીક પહોંચ્યો, તેમ સુભાષ ચંદ રાય (એ૨) એ પોતાના ઓટલામાંથી પોતાના શસ્ત્રથી ગોળી ચલાવી, જે તેના પતિની ડાબી કાનપટ્ટી પર વાગી અને તે જમીન પર પડી ગયો. ત્યારબાદ ઉક્ત આરોપીએ પી ડબ્લ્યુ ૬ અને અન્ય લોકો પર પણ ગોળીબાર કર્યો, જેમણે ઘટનાસ્થળેથી ભાગીને પોતાનો જીવ બચાવ્યો. થોડા સમય પછી તેઓ ફરી ઘટનાસ્થળે ગયા. પુરાવામાં એવું પણ સામે આવ્યું છે કે આરોપીઓએ પોલીસ કર્મચારીઓ પર પણ ગોળીબાર કર્યો હતો. પી ડબ્લ્યુ ૬ એ ક્યાંય એવું જણાવ્યું નથી કે તેના પતિને માત્ર એક જ ગોળી વાગી હતી. તેણીએ માત્ર એટલી જ ગોળી અંગે વર્ણન કર્યું છે, જે તેની હાજરીમાં ચલાવવામાં આવી હતી. સુભાષ ચંદ રાય (એ૨) દ્વારા

ચલાવવામાં આવેલી અન્ય કોઈ ગોળી અથવા અન્ય આરોપીઓ દ્વારા ચલાવવામાં આવેલી ભટકી ગયેલી ગોળી મૃતકને વાગી હોઈ શકે તેવી સંભાવના નકારી શકાતી નથી. નીચલી અદાલત તેમજ વડી અદાલત બંનેએ યોગ્ય રીતે ઠરાવ્યું છે કે તેની સાક્ષી અદાલતનો વિશ્વાસ ઉપજાવે છે અને તેને શીખવાડવામાં આવી હોવાનું અથવા તે ઘટનાની પ્રત્યક્ષદર્શી સાક્ષી ન હોવાનું કોઈપણ સંભાવનાને નકારી કાઢી છે.

૩૪. ડૉ. જય શંકર મિશ્રા (પીડબ્લ્યુ ૧૦) એ નીચલી અદાલતમાં પોતાના સાક્ષ્યમાં જણાવ્યું હતું કે તેમણે ચંદ મુનિ રાયના મૃતદેહનું મરણોત્તર પરીક્ષણ કર્યું હતું. તેમના જિરહમાં સાક્ષીએ જણાવ્યું હતું કે "ચંદ મુનિ રાય પરની ઈજા ક્રમાંક ૧ અને ૩ એકબીજાથી સ્વતંત્ર છે. તે બે જુદા જુદા ફાયરથી થયેલી છે. બંને ઈજાઓ ચંદ મુનિ પર રાઈફલથી થયેલી હતી." બે ઈજાઓ તથા બે જુદા જુદા ફાયરની આ નોંધનો લાભ લઈ, અપીલકર્તાના વિદ્વાન વકીલે નાની બાબતને મોટી બનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. અગાઉ નોંધ્યા મુજબ, મૃત્યુ પામેલ વ્યક્તિને ઉપરોક્ત અપીલકર્તા અથવા અન્ય કોઈ આરોપી તરફથી વધુ એક ફાયર લાગ્યાની સંભાવનાને નકારી શકાય નહીં. વિદ્વાન વકીલે આગળ રજૂ કર્યું કે ડૉક્ટરે ઉપરોક્ત ઈજાઓ રાઈફલથી થયેલી હોવાનું જણાવ્યું હોવાથી, ફરિયાદ પક્ષનો કેસ સ્વીકારી શકાય નહીં, કારણ કે અપીલકર્તા સુભાષ ચંદ રાય (એર) પાસેથી જે વસૂલ થયું હતું તે ગન હતું, રાઈફલ નહીં. પોતાના મુખ્ય પરીક્ષણમાં સાક્ષીએ જણાવ્યું હતું કે ઈજાઓ મરણપૂર્વની હતી અને સ્વરૂપે ગંભીર હતી, જે "ફાયર આર્મ" દ્વારા થયેલી હતી. તેમાં કોઈ વિવાદ નથી કે ગન અને રાઈફલ બંને

આગ્રેયાસ્ત્રો છે. નિષ્ણાત સાક્ષીએ ક્યાંય એવું જણાવ્યું નથી કે આવી ઈજાઓ ગનશોટથી થઈ શકતી નથી. ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે કે પીડબ્લ્યુ ૧૦ તબીબી વિજ્ઞાનના નિષ્ણાત હતા, બેલિસ્ટિક નિષ્ણાત નહોતા. અન્યથા પણ, પીડબ્લ્યુ ૧, ૨, ૫ અને ૬ની વિશ્વસનીય, સુસંગત પ્રત્યક્ષ સાક્ષી સામે નિષ્ણાતના મતનું મહત્વ ઘટી જાય. આવો દાવો આ અદાલતે પંજાબ સિંહ વિ. સ્ટેટ ઓફ હરિયાણા, (એઆઈઆર ૧૯૮૪ એસસી ૧૨૩૩) માં બે કારણોસર નામંજૂર કર્યો હતો, (૧) કે જો પ્રત્યક્ષ પુરાવો સંતોષકારક અને વિશ્વસનીય હોય, તો તેને કલ્પિત તબીબી પુરાવાના આધારે નામંજૂર કરી શકાય નહીં, અને (૨) કે જો તબીબી પુરાવો યોગ્ય રીતે વાંચતાં બે વૈકલ્પિક સંભાવનાઓ દર્શાવે, પરંતુ કોઈ અસંગતતા દર્શાવતો ન હોય, તો વિશ્વસનીય અને સંતોષકારક પ્રત્યક્ષદર્શી સાક્ષીઓના નિવેદનો સાથે સુસંગત હોય તે સંભાવના સ્વીકારવી જરૂરી છે.

૧૯૮૪ ક્રિ એલજે ૯૨૧

૩૫. વિદ્વાન વકીલે વિવિધ આરોપી વ્યક્તિઓના હાથમાં રહેલી બંદૂકો અને રાઈફલોના વર્ણન અંગે કહેવાતી વિસંગતતાઓનો લાભ લેવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો છે. સુભાષ ચંદ રાય (એર) તરફથી અપીલ દલીલ કરતાં, વિદ્વાન વકીલે રજૂ કર્યું કે સાક્ષીઓએ એવું જણાવ્યું હતું કે જ્યારે તેણે ચંદ મુની રાય પર ગોળીબાર કર્યો ત્યારે તે રાઈફલથી સજ્જ હતો, પરંતુ તેની ધરપકડના સમયે હકીકતમાં બંદૂક જ કબજે લેવાઈ હતી, તેથી પી.ડબ્લ્યુ. ૧, ૨, ૫ અને ૬ની સાક્ષી ઉપર કોઈ વિશ્વાસ મૂકી શકાય નહીં. એ બાબત વિવાદિત નથી કે નીચલી અદાલત તેમજ વડી અદાલતે જેમના ઉપર આધાર રાખ્યો હતો એવા પ્રત્યક્ષદર્શી

સાક્ષીઓ અગ્નિશસ્ત્રોના નિષ્ણાત નથી. સામાન્ય માણસ માટે બંદૂક અને રાઈફલ વચ્ચે બહુ મોટો ફરક હોતો નથી. પુરાવામાં આવ્યું છે કે તમામ ૯ આરોપી વ્યક્તિઓ અગ્નિશસ્ત્રોથી સશસ્ત્ર હતા, જેમાંથી કેટલીક હથિયારોનો ઉદ્દેશ રાઈફલ તરીકે અને અન્યનો બંદૂક તરીકે કરવામાં આવ્યો હતો. તેમણે હથિયારો એવા સમયે જોયા હતા જ્યારે આરોપીઓએ અંધાધુંધ ગોળીબાર કર્યો હતો અને સાક્ષીઓને પોતાના જીવને જોખમ હોવાની ભીતિ હતી. સામાન્ય અનુભવ એવો છે કે તે ક્ષણની ગૂંચવણમાં, ખાસ કરીને અચાનક ભયગ્રસ્ત થઈ ગયેલા સાક્ષીઓ આવી ભૂલો કરવાની સંભાવના ધરાવે છે. પ્રત્યક્ષદર્શી સાક્ષીઓ પી.ડબ્લ્યુ. ૧, ૨, ૫ અને ૬ જિરહની કસોટી પર ખરા ઉતર્યા છે અને નીચેની બંને અદાલતો દ્વારા તેમની ઉપર વિશ્વાસ મૂકવામાં આવ્યો છે. મને એવું માનવા માટે કોઈ આધાર જણાતો નથી કે ઉપરોક્ત પ્રત્યક્ષદર્શી સાક્ષીઓના નિવેદનો સ્વીકારવા યોગ્ય નથી.

૩૬. હું એ રજૂઆતમાં પણ કોઈ જ સાર નથી માનતો કે એફ.આઈ.આર.માં પી.ડબ્લ્યુ. ૧ અને ૫ ના નામો દર્શાવવામાં આવ્યા નથી, તેથી તેમની સાક્ષી પર કોઈ વિશ્વાસ મૂકી શકાય નહીં. એફ.આઈ.આર.નો હેતુ ફોજદારી કાયદાને ગતિમાં મૂકવાનો હોય છે, જેના માટે બનાવ જોનાર તમામ સાક્ષીઓની વિગતો અથવા નામો આપવાનું આવશ્યક નથી. પ્રથમ માહિતી અહેવાલ નોંધાવનાર વ્યક્તિએ બનેલી દરેક ઘટનાની વિગતવાર રજૂઆત કરવી જ જરૂરી છે એવું નથી. એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે પી.ડબ્લ્યુ. ૬, જેમના પતિની હત્યા કરવામાં આવી હતી, તેઓ એફ.આઈ.આર. નોંધાવતી વખતે નિશ્ચિતપણે અત્યંત વ્યાકુળ

હાલતમાં હશે અને એવી માનસિક પીડાની સ્થિતિમાં બનાવ જોનાર સાક્ષીઓના નામોને લગતી વિગતો આપવાની તેઓ સક્ષમ ન રહી હોય. તમામ પ્રત્યક્ષદર્શી સાક્ષીઓની હાજરી નીચલી અદાલતો દ્વારા સ્વીકારવામાં આવી છે અને હું ભિન્ન દષ્ટિકોણ અપનાવવાનું કોઈ કારણ જોતો નથી, વિશેષ કરીને જ્યારે આ હકીકતનો પ્રશ્ન છે, જે બાબતની બે હકીકત નિર્ધારક અદાલતોએ સંપૂર્ણ નોંધ લીધી હતી અને તે છતાં અદાલતો એ પી.ડબલ્યુ. ૧ અને ૫ ની સાક્ષી પર વિશ્વાસ મૂક્યો હતો. અપીલકર્તાનો એવો કેસ નથી કે આરોપી વ્યક્તિઓના નામો એફ.આઈ.આર.માં દર્શાવવામાં આવ્યા નહોતાં. અપીલકર્તાનો એવો પણ કેસ નથી કે ઉપરોક્ત સાક્ષીઓના ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૬૧ હેઠળ લેવાયેલા નિવેદનો તપાસ એજન્સી દ્વારા તાત્કાલિક નોંધવામાં આવ્યા નહોતાં. ઉઠાવવામાં આવેલું આ દલીલ દૂરાનુમાન આધારિત છે અને તેમાં કોઈ જ સાર નથી.

૩૭. અપીલકર્તા સુભાષ ચંદ રાય (એર) તરફથી વિદ્વાન વકીલે કરેલી આ રજૂઆતમાં પણ મને કોઈ સાર દેખાતો નથી કે મુક્તી સિંહ (પી.ડબલ્યુ.૧૨) એ તેના મુકદ્દમદારનું નામ ન આપતાં તેને પ્રતિકૂળ જાહેર કરવામાં આવ્યો હોવાથી ફરિયાદ પક્ષનો કેસ સફળ થઈ શક્યો હોત નહીં. માત્ર એટલા કારણથી કે અદાલતે સરકારી વકીલને પોતાના જ સાક્ષીની પ્રતિકૂળ જાહેર કરીને પ્રતિવિચારણા કરવાની પરવાનગી આપી, એવા સાક્ષીનો પુરાવો સંપૂર્ણપણે લુપ્ત થઈ જતો નથી. એવો પુરાવો વિચારણા દરમિયાન ગ્રાહ્ય રહે છે અને જો તે અન્ય વિશ્વસનીય પુરાવાથી સમર્થિત હોય તો તેની સાક્ષી પર આધાર રાખીને દોષિત

ઠેરવવામાં કોઈ કાનૂની અડચણ નથી. ઉક્ત સાક્ષીએ અદાલતમાં નોંધાયેલા પોતાના નિવેદનમાં જણાવ્યું હતું કે પંચાયત ભવનમાં બેઠક પછી તે લાલ મુની રાય તથા અન્ય લોકો સાથે ગામ તરફ પાછા ફરી રહ્યા હતા અને જ્યારે તેઓ બૈજ નાથ રામના પુવાળના ઢગલા પાસે પહોંચ્યા ત્યારે તેણે આરોપી અવિનાશ ચંદ રાય (એ૧), અનિલ રાય અને અવધ બિહારી રાયને અન્ય લોકો સાથે, રાઈફલો અને બંદૂકોથી સજ્જ હાલતમાં જોયા. તેમણે લાલ મુની રાયને પકડી લીધો. સાક્ષીએ બૂમો પાડી અને હાકલ કરી કે ઉપરોક્ત લોકોએ લાલ મુની રાયને પકડી લીધો છે, ત્યારબાદ ગામમાંથી ઘણા લોકો, જેમાં ચંદ મુની રાય (મૃતક) પણ સમાવેશ પામે છે, ત્યાં દોડી આવ્યા. તેમ છતાં, તેણે સુભાષ ચંદ રાય (એ૨) ની હાજરીનો ઉલ્લેખ કર્યો નહોતો અને એ કારણસર તેને પ્રતિકૂળ જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો. તેની પ્રતિવિચારણામાં તેણે સ્વીકાર્યું હતું કે જ્યાં લાલ મુની રાય અને ચંદ મુની રાય પડી ગયા હતા તે સ્થળેથી રક્તરંજિત માટી કબ્જે કરવામાં આવી હતી. પ્રત્યક્ષદર્શી સાક્ષીઓની હાજરી અંગે તેણે જણાવ્યું હતું, "મને યાદ નથી કે મેં દરોગાજી સમક્ષ એવું જણાવ્યું હતું કે ચંદ મુની રાયની પત્ની અને પુત્ર ચંદ મુની રાયને બચાવવા આવ્યા ત્યાં સુધી". ઘટના બની હતી અને ઘટનાની તારીખે બે વ્યક્તિઓનાં મૃત્યુ થયાં હતાં, તે બાબત પી.ડબલ્યુ.૧૨ એ પણ સ્વીકારી છે. તેથી, માત્ર મુકતી સિંહ (પી.ડબલ્યુ.૧૨) એ અપીલકર્તા સુભાષ ચંદ રાય (એ૨) નું નામ લીધું નથી એટલા કારણે તેને નિર્દોષ છૂટકારો મળવો જોઈએ, એવું માનવાનું કોઈ કારણ નથી.

૩૮. બચાવ પક્ષ દ્વારા રજૂ કરાયેલા પુરાવામાં એવું દર્શાવવામાં આવ્યું હતું કે આરોપી વ્યક્તિઓને પણ ઇજાઓ પહોંચી હતી. તેમ છતાં, આ સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું કે આવી ઇજાઓ તેમને ઘટનાક્રમ દરમિયાન પહોંચી નહોતી. બચાવ પક્ષનો કેસ એ છે કે આરોપીઓને તેમની ધરપકડ બાદ કથિત રીતે જે યાતના આપવામાં આવી હતી, તેના કારણે તેમને ઇજાઓ પહોંચી હતી. ઘટનાના પછી પહોંચેલી ઇજાઓ, જો કોઈ હોય, તો તે આરોપી વ્યક્તિઓને કોઈ પણ રીતે મદદરૂપ થતી નથી. જો આરોપીઓને તેમની ધરપકડ બાદ મારપીટ અથવા યાતના આપવામાં આવી હોય, તો તેઓ જવાબદાર પોલીસ અધિકારીઓ વિરુદ્ધ કેસ દાખલ કરવા માટે સ્વતંત્ર હતા, પરંતુ ઘટના બાદ પોલીસ દ્વારા કથિત મારપીટના આધારે નિર્દોષ છૂટકારાનો લાભ દાવો કરી શકતા નથી. પુરાવામાં એવું સામે આવ્યું છે કે આરોપી વ્યક્તિઓએ પોલીસ પર અંધાધૂંધ ગોળીબાર કર્યો હતો, જે કદાચ પોલીસને તેમની ધોલાઈ કરવા માટે ઉશ્કેરવાનું કારણ બની શક્યું હોય. જે હોય તે, આરોપી વ્યક્તિઓમાંથી કેટલાકના શરીર પર નોંધાયેલી આવી નાની ઇજાઓ ફરિયાદ પક્ષના કેસને કોઈ પણ રીતે દુર્બળ બનાવતી નથી.

૩૯. પી.ડબલ્યુઝ. ૧, ૨, ૫ અને ૬ ની દષ્ટિગોચર સાક્ષીના આધારે, અવિનાશ ચંદ રાય (એ૧) અને સુભાષ ચંદ રાય (એ૨) પાસેથી હથિયારોની વસૂલાત, તેઓ અને આરોપીઓ તેમજ મૃત્યુ પામેલ વ્યક્તિ વચ્ચેની દુશ્મનીનું અસ્તિત્વ અને તબીબી પુરાવાના આધારે, અવિનાશ ચંદ રાય (એ૧) અને સુભાષ ચંદ રાય (એ૨) અંગે દોષિત ઠરાવ અને સજાના નિષ્કર્ષમાં હસ્તક્ષેપ કરવા માટે મને

કોઈ આધાર જણાતો નથી. સુભાષ ચંદ રાય (એર) દ્વારા દાખલ કરાયેલ અપીલો, જેઓમાં કોઈ ગુણવત્તા ન હોવાથી, ફગાવી દેવામાં આવે છે.

૪૦. જોકે, અન્ય આરોપીઓ તરફથી હાજર થયેલા વિદ્વાન વકીલે રજૂ કર્યું છે કે તેમના મુકદ્દમાઓને ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૦૨ ને કલમ ૧૪૮ સાથે વાંચીને દોષિત ઠરાવવાનો ચુકાદો અને સજાઓ ચુકિતસંગત નથી.

૪૧. ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૧૪૮નો વ્યાપ આ અદાલતે વિવિધ ચુકાદાઓમાં સમજાવ્યો છે અને એમ ઠરાવ્યું છે કે, જો સુધી સ્પષ્ટ રીતે સાબિત ન થાય કે દરેક આરોપીએ સામાન્ય હેતુ વહેંચ્યો હતો અને તે મુજબ ઘટનામાં ભાગ લીધો હતો, ત્યાં સુધી ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૧૪૮નો અમલ કરવો અત્યંત અસુરક્ષિત રહેશે. મસાલતી વિ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય (૧૯૬૪) ૮ એસ.સી.આર. ૧૩૩ માં આ રીતે અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું :

“કોઈ વ્યક્તિ વિરુદ્ધ, જે ગેરકાયદેસર સભાનો સભ્ય હોવાનો આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો હોય, જે બાબત સાબિત કરવાની હોય તે એ છે કે તે સભા રચનારા વ્યક્તિઓમાંથી એક હતો અને તેણે સભાના અન્ય સભ્યો સાથે ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૧૪૧માં વ્યાખ્યાયિત સામાન્ય હેતુ ધારણ કર્યો હતો. કલમ ૧૪૨માં જોગવાઈ છે કે, તેમ છતાં, જે કોઈ વ્યક્તિ એવા તથ્યોની જાણ હોવા છતાં કે જેના કારણે કોઈ સભા ગેરકાયદેસર સભા બને છે, જાણપૂર્વક તે સભામાં જોડાય છે અથવા તેમાં યથાવત રહે છે, તે ગેરકાયદેસર સભાનો સભ્ય કહેવાય છે. બીજા શબ્દોમાં, પાંચ અથવા તેથી વધુ વ્યક્તિઓની એવી સભા, જે કલમ ૧૪૧ની પાંચ ઉપકલમોમાં દર્શાવાયેલા એક અથવા વધુ સામાન્ય હેતુઓથી

પ્રેરિત હોય અને તેવા હેતુઓ ધારણ કરતી હોય, ગેરકાયદેસર સભા છે. આવા કેસમાં નિર્ધારિત કરવાની નિર્ણાયક બાબત એ છે કે શું તે સભામાં પાંચ અથવા તેથી વધુ વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થતો હતો અને શું જણાવાયેલા વ્યક્તિઓએ કલમ ૧૪૧માં દર્શાવાયેલા એક અથવા વધુ સામાન્ય હેતુઓ ધારણ કર્યા હતા. આ પ્રશ્ન નક્કી કરતી વખતે, એ વિચારવું સંબંધિત બની જાય છે કે શું સભામાં એવી કેટલીક વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થતો હતો કે જેઓ માત્ર નિષ્ક્રિય દર્શકો હતા અને માત્ર વ્યર્થ જિજ્ઞાસાવશ સભામાં જોડાયા હતા, સભાના સામાન્ય હેતુને ધારણ કરવાની કોઈ મનશા વિના. આ જ સંદર્ભમાં, આ અદાલતે બલાદિન વિ. સ્ટેટ ઓફ યુ. પી., એ.આઈ.આર. ૧૯૫૬ એસ.સી. ૧૮૧ ના કેસમાં કરેલ અવલોકનો મહત્વ ધારણ કરે છે; નહીં તો કાયદામાં એવું કહેવું યોગ્ય નહીં ગણાય કે કોઈ વ્યક્તિને ગેરકાયદેસર સભાનો સભ્ય ઠેરવવા પહેલાં, તે વ્યક્તિએ સભાના સામાન્ય હેતુની સિદ્ધિમાં કોઈ ગેરકાયદેસર પ્રગટ કૃત્ય કર્યું હતું અથવા કોઈ ગેરકાયદેસર ઉપેક્ષાનો દોષી રહ્યો હતો તે બતાવવું આવશ્યક છે. હકીકતમાં, કલમ ૧૪૯ સ્પષ્ટ કરે છે કે જો ગેરકાયદેસર સભાના કોઈ સભ્ય દ્વારા તે સભાના સામાન્ય હેતુની સિદ્ધિ માટે કોઈ ગુનો કરવામાં આવે, અથવા એવો ગુનો કરવામાં આવે જે તે સભાના સભ્યોને તે હેતુની સિદ્ધિમાં થવાની સંભાવના હોવાનું જાણીતું હોય, તો જે કોઈ વ્યક્તિ તે ગુનો કરવામાં આવ્યાના સમયે તે જ સભાનો સભ્ય હોય, તે દરેક વ્યક્તિ તે ગુનાની દોષી ગણાશે; અને તે સ્પષ્ટપણે આ સિદ્ધાંત પ્રગટ કરે છે કે કલમ ૧૪૯ દ્વારા નિર્ધારિત સજા એક અર્થમાં પરોક્ષ જવાબદારીના સ્વરૂપની છે અને હંમેશા એ આધાર પર આગળ વધતી નથી કે

ગુનો ગેરકાયદેસર સભાના દરેક સભ્ય દ્વારા વાસ્તવમાં કરવામાં આવ્યો હતો.”

૧૯૫૬ ક્રિ એલ.જે. ૩૪૫

૪૨. લાલજી વિ./એસ. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય (૧૯૮૯) ૧ એસીસી ૪૩૭ માં આ સર્વોચ્ચ અદાલતે આ રીતે ઠરાવ્યું :

કલમ ૧૪૯ ગુનો કરવામાં આવે તે સમયે ગેરકાયદેસર સભાના દરેક સભ્યને તે ગુનામાં દોષિત બનાવે છે. તેથી, આ કલમે એક વિશિષ્ટ અને અલગ ગુનો સર્જ્યો છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો, ગેરકાયદેસર સભાના સામાન્ય હેતુને અનુસરીને કરવામાં આવેલા ગેરકાયદેસર કૃત્યો માટે ગેરકાયદેસર સભાના સભ્યોની રચિત અને પરોક્ષ જવાબદારી ઊભી કરી છે. ગેરકાયદેસર સભાના સભ્યોની જવાબદારી માત્ર ગેરકાયદેસર સભાના સામાન્ય હેતુની પૂરતીમાં કરવામાં આવેલા કૃત્યો સુધી જ વિસ્તરે છે, અથવા એવા ગુનાઓ સુધી વિસ્તરે છે, જે ગેરકાયદેસર સભાના સભ્યોને તે હેતુની અમલવારીમાં થવાની સંભાવના હોવાનું જ્ઞાન હતું. એકવાર કોઈ વ્યક્તિનો મામલો આ કલમના તત્વોમાં આવી જાય, ત્યારબાદ તેણે પોતાના હાથે કંઈ કર્યું નહોતું એવો પ્રશ્ન ગોણ બની જાય છે. તે એવો બચાવ રજૂ કરી શકતો નથી કે ગેરકાયદેસર સભાના સામાન્ય હેતુની અમલવારીમાં કરવામાં આવેલા ગુનામાં, અથવા એવો ગુનો જે સભાના સભ્યોને તે હેતુની અમલવારીમાં થવાની સંભાવના હોવાનું જ્ઞાન હતું, તે ગુનો તેણે પોતાના હાથે કર્યો નહોતો. દરેક વ્યક્તિએ તે જોડાયો હતો એવા કૃત્યોના સંયોજનનું સંભાવ્ય અને સ્વાભાવિક પરિણામ ઇરાદાપૂર્વક ધારેલું હતું એમ માનવું જોઈએ. ગેરકાયદેસર સભા રચનાર તમામ વ્યક્તિઓએ કોઈ પ્રગટ કૃત્ય કરવું આવશ્યક નથી. જ્યારે

આરોપીઓ લાઠીઓથી સજ્જ થઈને એકત્ર થયા હતા અને ફરિયાદી પક્ષ પર થયેલા હુમલામાં પક્ષકાર હતા, ત્યારે ફરિયાદ પક્ષ પર એ સાબિત કરવાની ફરજ નથી કે કયા આરોપીએ કયું ચોક્કસ પ્રગટ કૃત્ય કર્યું હતું. આ કલમ ગેરકાયદેસર સભાના સભ્યને, માત્ર તે ગેરકાયદેસર સભાનો સભ્ય છે એટલા કારણે, દરેકના તથા સૌના કૃત્યો માટે મુખ્ય જવાબદાર તરીકે જવાબદાર બનાવે છે. જો કે પ્રગટ કૃત્ય અને સક્રિય ભાગીદારી ગુનો કરનાર વ્યક્તિના સામાન્ય આશયનો સંકેત આપી શકે, ગેરકાયદેસર સભામાં માત્ર હાજરી જ કલમ ૧૪૯ હેઠળ પરોક્ષ ફોજદારી જવાબદારી નિશ્ચિત કરી શકે છે. નોંધવું જરૂરી છે કે કલમ ૧૪૯ હેઠળ રચિત દોષિતતાનો આધાર ગેરકાયદેસર સભાની સભ્યતા છે, અને તે માટે આવશ્યક સામાન્ય હેતુ અથવા જ્ઞાન હોવું જરૂરી છે.

૪૩. શમશુલ કાનવર વિ. સ્ટેટ ઓફ યુ. પી. (૧૯૯૫) ૪ એસ.સી.સી. ૪૩૦ માં એવું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે સામાન્ય ઉદ્દેશ્યનો અનુમાન કરવા માટે આવશ્યક નથી કે દરેક આરોપીએ હુમલામાં ભાગ લીધો જ હોય, જ્યારે પ્રત્યક્ષદર્શી સાક્ષીઓના પુરાવા સ્પષ્ટપણે સ્થાપિત કરે છે કે દોષિત ઠરાવાયેલા દરેક આરોપી ગેરકાયદે સભાનો સભ્ય હતો, જેના સામાન્ય ઉદ્દેશ્ય હત્યા કરવાનો હતો. જ્યાં ફરિયાદ પક્ષ ગેરકાયદે સભાના તમામ સભ્યો દ્વારા સામાન્ય ઉદ્દેશ્યની ભાગીદારીનું અસ્તિત્વ સાબિત કરવામાં નિષ્ફળ જાય છે, ત્યાં માત્ર તેમની હાજરીના પુરાવા અથવા એવા કોઈ પ્રગટ કૃત્યના આધારે, જેણે મૃતકના મૃત્યુનું કારણ બન્યું ન હતું, તમામ આરોપીઓને દોષિત ઠરાવવું અસુરક્ષિત છે. નીચલી બંને અદાલતોએ તથ્યોના આધારે એવું શોધ્યું નથી કે એ૩ થી એ૭ સહિત તમામ

આરોપીઓએ એ૧ અને એ૨ એ ગોળીબાર કર્યો તે જે ઉદ્દેશ્ય સાથે, તે સામાન્ય ઉદ્દેશ્ય વહેંચ્યો હતો. આવા સામાન્ય ઉદ્દેશ્યના અસ્તિત્વને માન્ય રાખવા અથવા તેનું અનુમાન કરવા માટે ન તો કોઈ પ્રત્યક્ષ પુરાવો અને ન તો કોઈ પરિસ્થિતિ અભિલેખ પર લાવવામાં આવી છે. અપીલકર્તાઓના વિદ્વાન વકીલે રજૂ કર્યું છે કે બાકીના આરોપીઓએ લાલ મુની રાય અને ચંદ મુની રાયના મૃત્યુનું કારણ બનવા માટે એ૧ અને એ૨ સાથે સામાન્ય ઉદ્દેશ્ય વહેંચ્યો હતો, એવું દર્શાવતું પુરાવામાં કંઈ નથી. ભલે સામાન્ય ઉદ્દેશ્યનું અસ્તિત્વ સાબિત થયેલું માનવામાં આવે, તો પણ તે રમખાણના ગુનાને અંજામ આપવા સિવાય અન્ય કોઈ ગુના માટેનું સામાન્ય ઉદ્દેશ્ય હોઈ શકે નહીં. પ્રકરણના વિશિષ્ટ તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓમાં મને આ રજૂઆતમાં સાર દેખાય છે. ફરિયાદ પક્ષનો સાબિત થયેલો કેસ એવો છે કે જ્યારે લાલ મુની રાય અન્ય લોકો સાથે પાછા ફરી રહ્યા હતા, ત્યારે હથિયારોથી સજ્જ આરોપીઓએ તેમને રોક્યા હતા અને જો ગેરકાયદે સભાનો ઉદ્દેશ્ય તેમનું મૃત્યુ કરાવવાનો હોત, તો તેમને માત્ર પકડી રાખવા અને માર મારવા માટે કોઈ કારણ કે અવસર ન હતો. અન્ય આરોપીઓના પંજામાંથી છટકી ગયા પછી જ અવિનાશ ચંદ રાય (એ૧) એ તેમની ઉપર ગોળી ચલાવી હતી. અન્ય આરોપીઓએ કદાચ પોતાના મનમાં એવો વિચાર કર્યો ન હોય કે તેઓએ ઇરાદાપૂર્વક કરવાના રમખાણ નિષ્ફળ જાય તો તેમનામાંનો કોઈ વ્યક્તિ ભોગ બનનાર ઉપર ગોળી ચલાવશે.

૪૪. જોકે, નોંધ પર પૂરતો પુરાવો ઉપલબ્ધ છે જે દર્શાવે છે કે એ૩ થી એ૭ એ એ૧ અને એ૨ સાથે ગેરકાયદેસર સભા રચી હતી, જેનો સામૂહિક હેતુ મૃત્યુ

પામેલ લાલ મુની રાય વિરુદ્ધ બળ અને હિંસાનો ઉપયોગ કરવાનો હતો. પુરાવામાં એ પણ સામે આવ્યું છે કે ઉપરોક્ત આરોપીઓ, જેઓ હુલ્લડના ગુનાના હેતુસર ગેરકાયદેસર સભા બનાવી હતી, તેઓ જાનલેણ હથિયારોથી સજ્જ હતા, અને આવા હથિયારોનો આક્રમક હથિયાર તરીકે ઉપયોગ થાય તો મૃત્યુ નિપજવાની શક્યતા હતી. એવો કોઈ પુરાવો નથી કે જે દર્શાવે કે તેઓ જે ગેરકાયદેસર સભાના ભાગ હતા, તેનું હેતુ લાલ મુની રાય અથવા ચંદ મુની રાય પૈકી કોઈનું મૃત્યુ કરવાનું હતું. ચંદ મુની રાયનું મૃત્યુ સુભાષ ચંદ રાય (એર) દ્વારા થયું હતું, જે સ્વીકાર્ય રીતે ગેરકાયદેસર સભાનો ભાગ ન હતો અને તેણે પોતાના ઓટલેથી ગોળી ચલાવી હતી તે સાબિત થયેલું છે. એક થી એક સંબંધે વડી અદાલતે આ બાબતના આ પાસા પર ધ્યાન આપ્યું નથી, પરંતુ સમાન કારણસર એક અને એક ને ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૧૪૮ ની મદદથી હત્યાના ગુનામાંથી નિર્દોષ છૂટકારો આપ્યો હતો, છતાં એ નોંધ્યું હતું કે, "નિઃસંદેહ ભરત અને ગોરખ અપીલકર્તાઓને એ જ રાત્રે સહ-આરોપી અનિલ રાયના ઘરમાંથી પકડી પાડવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ માત્ર એથી જ તેઓ લાલ મુની રાય અને ચંદ મુની રાયની હત્યાની ઘટનામાં સામેલ હતા એવું સાબિત થતું નથી". તેમ છતાં, તેમને શસ્ત્ર અધિનિયમની કલમ ૨૭ હેઠળ દોષિત ઠેરવવામાં આવ્યા હતા. મને એક થી એકના મામલા અને એક તથા એકના મામલા વચ્ચે કોઈ ફરક જણાતો નથી. ફરિયાદ પક્ષે એ સ્થાપિત કર્યું છે કે ગેરકાયદેસર સભાનો સામૂહિક હેતુ ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૧૪૮ હેઠળ દંડનીય એવો જાનલેણ હથિયારો સાથે હુલ્લડનો ગુનો કરવાનું હતું. મૃતક વ્યક્તિઓના મૃત્યુનું કારણ

એ૧ અને એ૨ના વ્યક્તિગત કૃત્યો હતા અને ફરિયાદ પક્ષના પુરાવાથી એ જણાતું નથી કે અન્ય આરોપીઓએ ઉક્ત સામૂહિક હેતુમાં ભાગીદારી કરી હતી. તેથી, એ૩ થી એ૭ને ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૦૨ સાથે વાંચવાની કલમ ૧૪૯ હેઠળના દંડનીય ગુનામાં દોષિત ઠેરવવાનો નિર્ણય ટકાવી શકાય તેમ નથી. તેમ છતાં, તેઓ ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૧૪૮ સાથે વાંચવાની કલમ ૧૪૯ હેઠળ દોષિત ઠેરવવા પાત્ર છે. શસ્ત્ર અધિનિયમ હેઠળ તેમની દોષિત ઠેરવણી અને સજામાં હસ્તક્ષેપ કરી શકાય નહીં.

૪૫. અગાઉ નોંધ્યું તેમ, સત્યા નારાયણ (એ ૭) દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલી વિશેષ અનુમતિ અરજિ આ અદાલતે તેના દ્વારા આત્મસમર્પણનો પુરાવો રજૂ કરવામાં નિષ્ફળ જતા ફગાવી દીધી હતી. બારમાં એવું જણાવવામાં આવ્યું છે અને રાજ્ય તરફથી હાજર થયેલા વિદ્વાન વકીલે પણ તે સ્વીકાર્યું છે કે ઉક્ત આરોપીએ ત્યારબાદ આત્મસમર્પણ કર્યું હતું અને હાલમાં તે વિવાદિત ચુકાદા દ્વારા તેને ફટકારવામાં આવેલ કારાવાસની સજા ભોગવી રહ્યો છે. એ ૩ થી એ ૭ ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૦૨ સાથે કલમ ૧૪૯ હેઠળના ગુનામાં દોષિત નથી, તેવી કરવામાં આવેલી નોંધના પ્રકાશમાં, શું આ ચુકાદાનો કોઈ લાભ સત્યા નારાયણ (એ ૭) ને આપી શકાય? આ અદાલતે રાજા રામ વિ. મધ્ય પ્રદેશ રાજ્ય (૧૯૯૪) ૨ એસ.સી.સી. ૫૬૮ માં તેવા આરોપીના પ્રકરણનો વિચાર કર્યો હતો જેણે અપીલ કરી ન હતી, અને જે અપીલકર્તાઓના પ્રકરણ સમાન હતું, અને તેને બદલવામાં આવેલી દોષિતતા તથા સજાનો લાભ

મેળવવાનો હકદાર ગણાવ્યો હતો. ફરીથી, ડંડુ લક્ષ્મી રેડ્ડી વિ. આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્ય (૧૯૯૯) ૭ એસ.સી.સી. ૬૯ માં આ અદાલતે નીચે મુજબ ઠરાવ્યું હતું :

અપીલકર્તા નારાયણમ્માની માતા હાલમાં આ કેસમાં તેમની સામે આપવામાં આવેલ દોષસિદ્ધિ અને સજાના અનુસંધાને જેલમાં સજા ભોગવી રહી છે. નિશ્ચિતપણે, તેમની દોષસિદ્ધિ અમારી સમક્ષ નથી, કારણ કે તેમણે કોઈ વિશેષ અનુમતિ અરજી દાખલ કરી નથી. પરંતુ સમાન પરિસ્થિતિઓમાં ન્યાયભંગ ટાળવાના હેતુસર આ અદાલતે વિવેકપૂર્ણ પૂર્વદષ્ટાંત સ્થાપિત કર્યો છે. કેસની મૂળવણી કરતાં, જો આ અદાલત આ નિષ્કર્ષે પહોંચે કે કોઈપણ આરોપીની દોષસિદ્ધિ શક્ય નથી, તો તે નિર્ણયનો લાભ તેના સહ-આરોપીને પણ આપવો જ જોઈએ, ભલે તેણે આ અદાલતમાં અપીલ અરજી દ્વારા આ આદેશને પડકાર્યો ન હોય (જુઓ રાજા રામ વિ. મધ્ય પ્રદેશ રાજ્ય, ૧૯૯૪ (૨) એસ.સી.સી. ૫૬૮).

૪૬. હું આ અભિપ્રાયનો છું કે કેસના તથ્યો અને પરિસ્થિતિઓ હેઠળ, એ ૭ પણ બદલાયેલ દોષારોપણ અને સજાના લાભ માટે હકદાર છે.

૪૭. પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં લેતાં સુભાષ ચંદ રાય (એર) દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલી અપીલ નામંજૂર કરવામાં આવે છે. અપીલકર્તાઓ અવધ બિહારી રાય (એ૩), અનિલ રાય (એ૪), અવની રાય (એ૫) અને અમિત કુમાર રાય (એ૬) દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલી અપીલો, તેમની ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૦૨ સાથે કલમ ૧૪૯ હેઠળની દોષિતતા અને સજા રદ કરીને, આંશિક રીતે મંજૂર કરવામાં આવે છે. તેઓને ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૧૪૮

સાથે કલમ ૧૪૯ હેઠળ દંડનીય ગુનાના કૃત્ય માટે દોષિત ઠેરવીને ત્રણ વર્ષની સખત કેદની સજા ફરમાવવામાં આવે છે. શસ્ત્ર અધિનિયમની કલમ ૨૭ હેઠળની તેમની દોષિતતા અને સજા યથાવત્ રાખવામાં આવે છે. અગાઉ નોંધવામાં આવ્યું છે તેમ, સત્ય નારાયણ (એ૭), જેમની આ સર્વોચ્ચ અદાલતે ૨૭.૩.૧૯૯૮ના રોજ એસ.એલ.પી. નામંજૂર કરી હતી, તેમને પણ બદલાયેલ દોષિતતા અને સજાનો લાભ આપવામાં આવે છે, જેના પરિણામે ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૦૨ સાથે કલમ ૧૪૯ હેઠળની તેમની દોષિતતા રદ કરવામાં આવે છે અને તેના બદલે તેમને ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૧૪૮ સાથે કલમ ૧૪૯ હેઠળ દોષિત ઠેરવીને ત્રણ વર્ષની સખત કેદની સજા ફરમાવવામાં આવે છે. શસ્ત્ર અધિનિયમની કલમ ૨૭ હેઠળની તેમની દોષિતતા અને સજા યથાવત્ રાખવામાં આવે છે. એ૩ થી એ૭ ને ફટકારવામાં આવેલી દોષિતતા અને સજાઓ એકસાથે ચલાવવાની રહેશે. જો ઉપરોક્ત આરોપીઓએ (એ૩ થી એ૭) તેમને ફટકારવામાં આવેલી સજાઓ પહેલેથી જ ભોગવી લીધી હોય, તો તેઓ કોઈ અન્ય કેસમાં જરૂરી ન હોય તો તેમને તાત્કાલિક મુક્ત કરવામાં આવે.

*The translation of this judgment has been provided by M/s
Hyperlink E-Solutions Pvt. Ltd.*

=====

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgement in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgement shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.